

Povijesne teme u hrvatskom stripu

Novaković, Mislav

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:985072>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

POVIJESNE TEME U HRVATSKOM STRIPU

Mislav Novaković

Mentor: dr. sc. Frano Dulibić

Zagreb, 2020.

POVIJESNA TEMATIKA U HRVATSKOM STRIPU

Historical Themes in Croatian Comics

SAŽETAK:

Povijesne teme u hrvatskom stripu prisutne su od samih njegovih početaka. Osim toga, u hrvatskim stripovima produkcija stripova povijesne tematike kroz godine je ostala jednako obilna i kvalitetna. U tom pogledu važno je napraviti ukupan i sveobuhvatan pregled opusa hrvatskog stripa povijesne tematike kako bi bila omogućena i njegova temeljitija valorizacija. Ovaj rad stoga predstavlja sintezu i analizu nekih od najvrjednijih i najznačajnijih ostvarenja hrvatskih strip autora u periodu od 1935. godine do danas, te upućuje na njihove međusobne razlike u interpretaciji povijesne zbilje i odabranom stilu reprodukcije povijesnih tema u mediju stripa. Gotovo neizbježno, ovaj rad se dotiče i utjecaja ideologije u burnim periodima nedavne hrvatske povijesti na strip, koji se nalazi u specifičnom društvenom položaju kao istodobno medij propagandne i vrsta umjetnosti. Iako je osnova rada prikazani kronološki slijed hrvatskih stripova povijesne tematike, veći naglasak je stavljen na njihovu grupaciju u određene tematske, stilske i druge kontekstualne skupine, radi šireg i dubljeg shvaćanja suštine problematike stripa povijesne tematike. U tom pogledu, osnovni doprinos ovoga rada je sažeti, ali detaljan pregled svih značajnijih pojedinih djela, ali i pravaca, u kontekstu teme ovoga rada. Popis i pregled djela povijesne tematike u hrvatskom stripu može poslužiti i nekim kasnijim istraživačima u bavljenju pod temama u sklopu ove šire problematike.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži:

Ključne riječi: strip, povijesna tematika, ideologija, teorija stripa, historiografija stripa

Mentor: Frano Dulibić, dr. sc., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači:

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Ja, Mislav Novaković, diplomant na Istraživačkom smjeru – modul Moderna i suvremena umjetnost diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Povijesna tematika u hrvatskom stripu“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.
U Zagrebu, 30.6.2020.

Sadržaj

1. UVOD.....	1
2. POČECI STRIPA I POJMOVNO-TEORIJSKE KATEGORIJE	3
3. HRVATSKI STRIP	6
4. POVIJESNA TEMATIKA U HRVATSKOM STRIPU	8
4.1 Međuratno razdoblje i počeci hrvatskog povijesnog stripa (1935. – 1941.)	8
4.2 Povijest i ideologija u NDH (1941. – 1945.)	9
4.3 Druga Jugoslavija i novi početak hrvatskog stripa (1945. – 1968.)	12
4.4 Hrvati u iseljeništvu kao tema stripa (1945. – 1965.)	16
4.5 Strip obrada književnih tema (1960. – 1967.)	18
4.6 Hrvatska stoljetna borba za slobodu u stripu (1965. – 1969.)	19
4.7 Drugi svjetski rat i NOB u stripu (1951. – 1985.)	20
4.8 Humoristični strip (1966. – 1974.)	24
4.9 Povratak nacionalnih tema (1985. – 2003.)	24
4.10 Domovinski rat u stripu (1990. – 1992.)	25
4.11 Humoristični ratni strip (1991.)	Error! Bookmark not defined.
4.12 Albumi (1985. – 2019.)	27
5. ZAKLJUČAK	37
6. POPIS STRIPOVA:	39
PRILOG: ILUSTRACIJE IZ ODABRANIH STRIPOVA.....	Error! Bookmark not defined.
LITERATURA:.....	45

1. UVOD

Hrvatski strip predstavlja jedno od najslabije istraženih područja u hrvatskoj povijesti umjetnosti. Ova činjenica lako se da objasniti time što je strip dugo vremena nepravedno smatran manje vrijednim oblikom likovnog izražavanja, dijelom masovne kulture koji ne zaslužuje istu pozornost kao ostali oblici umjetnosti. Ovakav stav nije svojstven samo za domaće prilike, već je dugo vremena bio uvriježen i globalno, iako se situacija u posljednje vrijeme mijenja, te se pojavljuje sve veći broj kvalitetnih radova kojim je strip u fokusu istraživanja. Ipak, autori studija o stripovima i dalje su najčešće entuzijasti i istraživači amateri, koji djeluju izvan znanstvenih i muzejskih institucija. Ova činjenica postaje dodatno otegotna okolnost kada uzmemo u obzir da se veliki broj poznavaca domaćeg stripa nalaze u poznim godinama, poput Rudija Aljinovića, ili su prerano preminuli poput Zdravka Zupana, bez da je njihovo znanje u dovoljnoj mjeri dokumentirano i istraženo. Ipak, ostaje određen broj tekstova raznoraznih strip entuzijasta, koji putem fanzina i strip magazina pružaju uvid u živi svijet hrvatskog stripa, te bi osnovna zadaća povjesničara stripa u budućnosti trebala biti kritička analiza ovih i drugih tekstova na temu stripa, uz cjelovitu kritičku analizu djela.

U ovom radu osnovna namjera bila je prikazati specifičnu potkategoriju hrvatskog stripa, stripa povijesne tematike. U tu svrhu, osnovna pozornost bit će posvećena shvaćanju šire slike konteksta hrvatskog stripa povijesne tematike. Unutar tog konteksta, iako je kronologija djela bitna, nije i presudna za shvaćanje šireg smisla stripa povijesne tematike. Stoga, iako će osnova rada biti kronološki pregled povijesnog stripa u Hrvatskoj, ipak će biti sekundarno grupirani po nekim zajedničkim karakteristikama specifičnim za stripove u pitanju. Osnovni kriterij za ubrajanje pojedinog rada u opus hrvatskog stripa povijesne tematike je da se barem djelomice bazira na stvarnom događaju ili da pokušava prikazati autentičnu atmosferu i okolnosti određenog povijesnog razdoblja. Drugi kriterij postavljen za stripove u ovome radu je da autor ili autori pripadaju hrvatskoj strip sceni, neovisno o jeziku ili pismu na kojem je strip izdan, i neovisno o mjestu izdavanja. Treći kriterij je da strip prikazuje hrvatsku ili jugoslavensku prošlost. Prema ovim kriterijima, u razdoblju od 1935. do 2014. godine objavljeno je 110 hrvatskih stripova povijesne tematike. Rad započinje s kratkim uvodom u temu stripa i hrvatskog stripa općenito. U daljnjem tekstu stripovi su raspodijeljeni po već naznačenim kriterijima, ovisno o detektiranom temeljnom elementu koji ih povezuje. Sljedeće poglavlje bavi se pitanjem najboljih ostvarenja hrvatskog stripa povijesne tematike, odnosno njegovim „klasicima“ (u

smislu najviše kvalitete i kulturne vrijednosti) i njihovom kratkom analizom. Nakon toga slijedi zaključak, te katalog stripova s povijesnom tematikom.

2. POČECI STRIPA I POJMOVNO-TEORIJSKE KATEGORIJE

Strip kao sredstvo umjetničkog izražavanja kulturni je fenomen 20. stoljeća. Iako je spajanje likovnog i narativnog (književnog) u jedinstveni medij nešto što postoji otprije, strip kao umjetnička forma tek krajem 19. stoljeća poprima jasne tehničke i stilske okvire koji ga jasno odvajaju od srodnih disciplina poput ilustracije ili slikovnice. Naravno, nije slučajno da je upravo tada došlo do pojave i masovne popularizacije stripa. S povećanjem postotka pismenog dijela stanovništva, drugom polovicom 19. stoljeća, dolazi do komunikacije između klasno razdvojenih slojeva društva. Važno sredstvo te komunikacije sve više postaju i masovni mediji, a najvažniji i najutjecajniji od njih na prijelazu stoljeća bila je novinska štampa.¹ Unutar novinarske industrije počinje se pojavljivati sve veća konkurencija, koja dovodi do sve veće potrebe ne samo za poboljšanjem kvalitete i povećanjem kvantitete informacija, članaka i vijesti koje se nalaze u svakom novom izdanju, već i za stvaranjem jedinstvenog, privlačnog vizualnog oblikovanja.² To vizualno oblikovanje, pogotovo u početku, je prije svega bio definirano i prisutno u ilustracijama koje su pratile tekst. U tom razdoblju nastaju i neki radovi koje možemo smatrati pretečama stripa ili proto-stripovima, poput recimo „Priča o g. Vieux Boisu“ (u nekim verzijama naziv „Ljubavi g. Vieuxa Boisa“) švicarskog karikaturista Rodolphea Töpffera, kratka ilustrirana knjiga objavljena 1837. godine.³ Druga dva vrlo utjecajna primjera su svakako i „Max i Moritz – Priča o dječacima u sedam šala“ (1865.) Nijemca Wilhelma Buscha, koji podsjeća stilom na kasnije radove hrvatskog autora Waltera Neugebauera, te „Ally Sloper“ Charlesa H. Rossa, kratkog tekstualnog stripa napravljenog za britanski satirički časopis „Judy“ iz 1867 godine.

Titulu prvog „pravog“ stripa povjesničari stripa pripisuju „The Yellow Kidu“⁴ koji je počeo izlaziti 1895. godine u Joseph Pulitzerovom New York World, a kasnije u William Randolph Hearstovom *New York Journalu*. Upravo u ovim proto-stripovima i „The Yellow Kidu“, te nekim njihovim sličnostima, ali i kontrastima, s današnjim strip radovima možemo identificirati osnovne kategorije strip umjetnosti. Unatoč geografskim i kulturnim razlikama nabrojanih preteča stripova možemo primijetiti kako dijele osnovnu tehničko-stilsku i sadržajnu sličnost. U

¹ Robert C. Harvey, "How Comics Came to Be: Through the Juncture of Word and Image from Magazine Gag Cartoons to Newspaper Strips, Tools for Critical Appreciation plus Rare Seldom Witnessed Historical Facts." U: *A Comics Studies Reader*, (ur.) Jeet Heer i Kent Worcester, Mississippi: University Press of Mississippi, 2009., str. 41-44.

² Richard D. Olson, „Say! Dis Is Grate Stuff: The Yellow Kid and the Birth of the American Comics“. U: *Syracuse University Library Associates Courier* sv. 28, br. 1, (ur.) Hinton, Mary Beth, 1993., str. 19-34.

³ Robert McCloud, *Understanding Comics: The Invisible Art*. Princeton: Kitchen Sink Press, 1993., str. 17.

⁴ Rudi Aljinović i Mladen Novaković *Kad je strip bio mlad* Zagreb: Stripforum, 2012., str. 13.

svim slučajevima radi se o kombinaciji karikaturalne ilustracije s popratnim tekstom, obično na dnu prizora, dok se kod „The Yellow Kida“ kombinira ilustracija i govorni balon ili oblačić, što za mnoge kritičare i povjesničare predstavlja ključnu promjenu i temeljni element strip umjetnosti. U sadržajnom smislu, gotovo svi proto-stripovi i prvi stripovi namijenjeni su djeci ili su satiričnog sadržaja, a često i oboje. Upravo iz ovog razloga ovaj novi oblik umjetnosti u engleskom jeziku poprima naziv „comic“ (ovisno o mediju dodaje se nastavak „strip“ ili „book“), izvedenica iz engleske riječi „comedy“, odnosno humor. Kasnije, čak i s dolaskom stripova ozbiljnije tematike i realističnog crteža, comic se koristi kao naziv za cjelokupnu stripovsku produkciju, a tu riječ preuzimaju i neke kulture izvan anglosaksonskog područja, poput ruske (komiks) ili njemačke (comic). U drugim jezicima, poput francuskog (bande dessinée), talijanskog (fumetti) ili japanskog (manga) stvoreni su vlastiti nazivi

Već u samim nazivima pojavljuje se problem definiranja strip umjetnosti. Iz francuskog naziva (doslovno „nacrtane trake“) jasno nam je da francusko-belgijska kultura smatra stripom svaku sekvencu crtanog sadržaja, isključujući pritom primjerice fotografski strip.⁵ U japanskom s druge strane, naziv manga pojmovno obuhvaća u zapadnoj kulturi odvojene umjetničke forme, a to su stripovi, karikature i animacija.

I u anglofonom svijetu postoji problem definicije, ali su u drugoj polovici 20. stoljeća napravljeni bitni doprinosi postavljanju teorijskih okvira za definiranje stripa.

Will Eisner strip je definirao kao „sekvencijalnu umjetnost“ odnosno kao „raspored slika i riječi u svrhu pripovijedanje priče ili dramatizaciju neke ideje“. ⁶ Scott McCloud ponudio je formalno tehničku definiciju stripa kao „niz slika pozicioniranih u smišljenom slijedu, čija je namjena prenošenje informacija proizvesti estetski odgovor u gledatelja“. ⁷ R.C. Harvey je stripove definirao kao "slikovni narativi ili ekspozicije u kojima riječi (često ispisane unutar govornih balona) obično doprinose značenju slika i obrnuto". ⁸

Svaka od ovih definicija sa sobom donosi određene kulturološke specifičnosti i teorijske nedoumice, posebno imajući na umu činjenicu kako većina ovih teoretičara o stripu govori prije svega kroz vlastito kulturno iskustvo, najčešće ograničeno nacionalnim okvirima. Također, upravo zbog povezanosti humora, djece i stripa, sve do nedavno na strip se u akademskim i

⁵ Thierry Groensteen, „The Impossible Definition“ U: *A Comics Studies Reader*, (ur.) Heer, Jeet i Worcester, Kent Mississippi: University Press of Mississippi, 2009., str. 130.

⁶ Will Eisner, *Comics and Sequential Art*, SAD: Poorhouse press, 1985.

⁷ Robert McCloud *Understanding Comics: The Invisible Art*. Princeton: Kitchen Sink Press, 1993.

⁸ Robert C. Harvey "Comedy at the Juncture of Word and Image". U: *The Language of Comics: Word and Image*, (ur.) Robin Varnum i Christina T. Gibbons, Mississippi: University Press of Mississippi, 2001., str. 75–96.

sveučilišnim krugovima uglavnom gledalo kao na „niži“ oblik umjetnosti, dio masovne kulture, koji je legitiman izvor inspiracije za neke visoke umjetnosti (radovi pop-art pokreta, prije svega Roy Lichtensteina), al ne i rod umjetnosti vrijedan akademskog izučavanja.⁹ Unatoč tome, unutar zadnjih nekoliko desetljeća ipak je došlo do svojevrsnih pomaka u afirmaciji stripa kao legitimnog područja umjetničkog djelovanja vrijednog proučavanja, te se osniva sve više akademskih centara za proučavanje stripa i uvode se sveučilišni studiji vezani uz strip, prije svega u SAD-u i Francuskoj.

⁹Bart Beaty *Comics versus Art* Toronto: University of Toronto Press, 2012., str. 61-69.

3. HRVATSKI STRIP

U kontekstu stripa koji je tema ovoga rada, a to je hrvatski strip, pojavljuju se isti znanstveno-teorijski problemi kao i u ostatku svjetskog stripa, uz neke specifičnosti. Kao što ni u svjetskim okvirima strip nije privlačio pretjeranu pažnju umjetničkih kritičara i teoretičara u akademskom svijetu, u hrvatskim okvirima gotova da niti nema relevantnih radova na teorijske i formalno-stilske aspekte hrvatskoga stripa, izuzevši radove Vere Horvat Pintarić i Frane Dulibića¹⁰ s povremenim izletima u povijesno-umjetničku obradu stripa od strane drugih kritičara i teoretičara poput primjerice Zvonka Makovića.

Sam naziv strip u hrvatski likovni jezik ušao 1934. godine preko beogradskog novinskog lista *Politika*, odnosno njegovog urednika Dušana Dude Timotijevića, koji je taj naziv preuzeo od američkog izraza „comic strip“. Povod i potreba za imenovanjem nove umjetničke forme pojavila se oduševljenom recepcijom američkog stripa „Agent X-9“ 21. listopada iste godine, koja je potaknula i ostatak novinske štampe Kraljevine Jugoslavije da i sami uključe domaći i strani strip u svoja dnevna izdanja.¹¹

Unutar povijesti hrvatskog stripa teško je govoriti o etabliranim školama ili pravcima, izuzevši pojam koji su pojedini publicisti i povjesničari koristili – „autorski strip zagrebačke škole“.¹² Povijest hrvatskog stripa obilježile su prije svega snažne umjetničke ličnosti, poput Andrije Maurovića, Julija Radilovića, braće Neugebauer, Ivice Bednjanca i ostalih, te važni i utjecajni časopisi i magazini u kojima su stripovi izlazili redovito (*Veseli Vandrokaš*, *Zabavnik*, *Horizont*, *Plavi vjesnik* i drugi). Unatoč formalno stilskim razlikama između samih autora, ipak postoji nekoliko stvari koje ih sve ujedinjuju. Prije svega svi su vezani uz periodičku tiskovnu produkciju od jedne table ili pasice, i to u časopisima, magazinima, novinama i drugim tiskovinama. To su zbog prirode formata bili stripovi u nastavcima, a kompletirane epizode ili svesci bili bi objavljivani tek naknadno i povremeno. Još od prve faze hrvatskog stripa (1935. - 1945.), pa sve do završetka druge faze (1945. - 1990.) upravo će ovaj format dominirati hrvatskom strip scenom, te će se upravo putem raznoraznih ilustriranih dnevnika i tjednika strip etablirati u široj populaciji. Ipak s dolaskom novog tisućljeća strip je u konkurenciji s drugim oblicima zabave velikim dijelom izgubio svoje mjesto u hrvatskom javnom prostoru i kulturnoj

¹⁰ Primjerice: Vera Horvat Pintarić, „Autorski strip zagrebačke škole“. U: *Kultura* br. 28., 1975., i Frano Dulibić, „Prije stripa“. U: *Andrija Maurović – poznato i nepoznato, katalog izložbe* (ožujak - travanj), (ur.) Frano Dulibić i Darko Glavan, Zagreb: Klovčevići d.d., 2007., str. 9-44

¹¹ Slavko Draginić i Zdravko Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa* Novi Sad: Štamparija Forum, 1986.

¹² Vera Horvat Pintarić, „Autorski strip zagrebačke škole“. U: *Kultura* br. 28., 1975., str. 129-173.

sceni, na sličan način na koji se to također dogodilo i u svijetu. Počinju se periodično pojavljivati albumi pojedinih autora, strip egzistira uglavnom putem takozvanih „fanzina“ (strip magazini ograničene tiraže i produkcijske kvalitete), a domaći autori sve više prihvaćaju poslove u inozemstvu, prije svega SAD-u i Francuskoj. Ipak, putem djelovanja neprofitnih udruga, specijaliziranih izdavača, i povremene suradnje dnevnih novina sa strip autorima, strip i dalje egzistira u kulturnoj svijesti hrvatske javne scene, te se putem sve češćih festivala i izložaba etablira kao važno kulturno dobro i nacionalno umjetničko naslijeđe.

O poziciji hrvatskog stripa u kontekstu svjetske stripovske baštine, zbog već spomenute slabe istraženosti, danas je teško donositi egzaktnu zaključku. Ipak, komparativnom analizom, ali i oslanjajući se na mišljenja pojedinih stručnjaka, hrvatski strip može se kvalitetom mjeriti s drugim nacionalnim strip produkcijama širom svijeta.¹³ Ta produkcija ne nastaje neovisno, već pod značajnim utjecajem stripova koji su dolazili sa zapada, ali i prema potrebama domaće publike.

Važno je napomenuti i kako se hrvatski strip razlikuje od drugih nacionalnih produkcija u kvaliteti i kvantiteti stripova s povijesnom tematikom. Dok se na hrvatskoj strip sceni ta tematika pojavljuje od samih početaka stripa, u drugim europskim zemljama ona se pojavljuje tek povremeno sve do druge polovice 20. stoljeća. Čak i u tom razdoblju, uglavnom se takvi stripovi pojavljuju u Francuskoj i Belgiji, gdje se od 1970-ih do danas povijesna tematika često kombinira s elementima fantastike i alternativne povijesti. U drugim europskim državama, primjerice Ujedinjenom Kraljevstvu ili Italiji, strip s povijesnom tematikom prisutan je rijetko, i to najčešće u kontekstu ratnog stripa.

Što se tiče američkog stripa, u njemu će se povijesne teme uglavnom pojavljivati kao osobne povijesti i svjedočanstva autora grafičkih novela. Ti autori najčešće koriste priče iz vlastite prošlosti unutar određenog povijesnog konteksta kako bi dočarali duh vremena u kojem su odrasli i živjeli, nešto što se, barem za sada, nije pojavljivalo u hrvatskom stripu. Ipak, ponekad se pojavljuju i opće povijesne teme, najčešće prikazujući razdoblje kolonizacije i otkrivanja Amerike.

¹³ Rudi Aljinović i Mladen Novaković, *Kad je strip bio mlad*, Zagreb, 2012. i Slavko Draginić i Zdravko Zupan *Istorija jugoslovenskog stripa* Novi Sad: Štamparija Forum, 1986.

4. POVIJESNA TEMATIKA U HRVATSKOM STRIPU

4.1 Međuratno razdoblje i počeci hrvatskog povijesnog stripa (1935. – 1941.)

Uspjeh koji je kod publike imao strip „Agenta X-9“ u beogradskoj *Politici* potaknuo je razna uredništva diljem Kraljevine Jugoslavije da uvedu strip u svoja izdanja. Potrebno je ponovno napomenuti kako su stripovi šaljivog sadržaja namijenjeni djeci počeli u Hrvatskoj izlaziti još i mnogo ranije, a prvi i najvažniji od njih je strip „Maks i Maksić“ koji je već 1925. godine počeo izlaziti u zagrebačkom časopisu *Koprive*.¹⁴ Njegov crtač bio je Sergej Mironović Globočenko, ruski doseljenik koji je studirao na Zagrebačkoj akademiji likovnih umjetnosti u isto vrijeme kada i mlađi Andrija Maurović, koji će biti autor kojeg će novinski list *Novosti* zaposliti kao glavnog crtača prvog realističnog strip serijala u Hrvatskoj, „Vjerenicu mača“. Početak ovog pustolovnog povijesnog stripa u *Novostima* izlazi 12. svibnja 1935. godine, a njegov scenarij potpisuje poznati zagrebački novinar Krešimir Kovačić. Kako se radi o adaptaciji jednog povijesnog romana („Gospođica Flamberge“ autora Paula Henrija Fevala (1817.-1887.)), a ne o stvarnoj povijesnoj priči, možemo zaključiti kako se u samim počecima povijesna tematika u hrvatskom stripu veže uz romane povijesne tematike.

Prva povijesna priča iz hrvatske prošlosti u hrvatskom stripu bit će „Zlatarevo zlato“, adaptacija romana Augusta Šenoe, čiji je autor Andrija Maurović.

U tom stripu, kao i inače kod Maurovićevih radova, nema povijesne „autentičnosti“, i ponekad se dobiva dojam kako se radnja odvija u nekom neodredivom povijesnom razdoblju. To je najviše zbog toga što Maurović i inače nije mario za povijesnu autentičnost uniformi, arhitekture, opreme i slično već je svojim dinamičnim crtežom i gotovo filmskim kadriranjem naglasak stavljao na pokret i akciju. Većina autora realističnog strip u međuratnom razdoblju zapravo je prema uzorima iz američkog stripa nastojala ponuditi publici dramatične pustolovne priče, najčešće, u duhu vremena, smještene u neke egzotične krajolike poput afričkih džungla, Indijskog poluotoka, svemirskih prostranstava, a najčešće Divljeg zapada. Osim toga, u tadašnje doba Šestosiječanjske diktature i napetih nacionalnih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji, nije postojala želja uredništava da se populariziraju teme iz nacionalne prošlosti, a ni strip se tada nije doživljavao kao prikladno sredstvo političke propagande.

¹⁴ U jednoj od prvih objavljenih epizoda, Mironović se izravno referira na strip Wilhelma Buscha, „Max und Moritz“. U: Frano Dulibić, *Povijest karikature u Hrvatskoj*, Zagreb 2009, str. 196.

Jedan od jedinstvenih primjera pojavljivanja povijesne tematike u stripu je svakako strip „Zrinski i Frankopan – Narodni mučenici“ kojeg je crtao Walter Neugebauer, a scenarist je bio Branko Kovač. Ono što je posebno zanimljivo je činjenica što je strip objavljen na ćirilici, na ekavici, pred sam kraj Kraljevine Jugoslavije, u travnju 1941. godine, i to u beogradskom zabavnom listu *Mika Miš*, broj 504. Unutar jugoslavenskog konteksta nije neobično što je upravo ova povijesna tema odabrana za prikaz u stripu, imajući na umu želju za stavljanjem naglaska na povezanost južnoslavenskih naroda u borbi protiv Austro-Ugarske koju Zrinski i Frankopan, kako i piše u samom podnaslovu „narodni mučenici“, simboliziraju. Također, iako je već tada Neugebauer u nekim drugim djelima iz ovoga razdoblja pokazivao sklonost karikaturalnom, disneyjevskom crtežu¹⁵, ovdje se radi o realističnom crtežu primjerenom tematici.

Zanimljiva je podudarnost da su pravo ova dva autora, Maurović i Neugebauer, obilježili nastanak hrvatskog povijesnog stripa, jednako kao što su obilježili i nastanak domaćeg stripa uopće.¹⁶

4.2 Povijest i ideologija u NDH (1941. – 1945.)

S ulaskom Kraljevine Jugoslavije u Drugi svjetski rat i posljedičnom invazijom njemačkih snaga, 10. travnja 1941. godine, proglašeno je uspostavljanje Nezavisne Države Hrvatske, koja je teritorijem obuhvaćala većinu današnje Bosne i Hercegovine, kontinentalnu Hrvatsku i manji dio Dalmacije (većina pripojena Italiji). S dolaskom nove, fašističke vlasti, pojavila se i potreba za isticanjem i promoviranjem nacionalne baštine i kulture. S obzirom na to da ustaški pokret nastojao uspostaviti kontrolu nad svim oblicima umjetničkog sadržaja, nije neobično da se i u stripu počinju pojavljivati dotada neobrađene teme iz hrvatske prošlosti.

Među prvima koji su pokušali pokrenuti novu strip produkciju u novonastaloj državi su Walter Neugebauer i Viktor Anton Duišin, dotadašnji ravnatelj i glavni urednik *Zagrebačkog lista*. Oni su u ograničenom broju, u rujnu 1941. godine tiskali ogledni primjerak onoga što će kasnije postati *Zabavnik*, s osam stranica novinskog formata tiskanih u jednoboju tehnici ispunjenog stripom i tekstovima, slično kako je Neugebauer već prije rata radio u listu *Veseli Vandrokaš*.¹⁷

Među tih nekoliko stripova koji se nalaze u oglednom primjeru *Zabavnika* nalazi se i jedan strip povijesne tematike, „Hrvoje Vukčić Hrvatinić“, scenarista S. R. Žrnovačkog i crtača Waltera

¹⁵ Frano Dulibić, *Walter Neugebauer, katalog izložbe* (30.1.2013.-03.03.2013.) Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013., str. 11.

¹⁶ Mladen Novaković, „Predgovor“. U: *Stripovi Waltera Neugebauera*, (ur.) Mladen Novaković, Zagreb: Stripfoun, 2011., str. 77-80.

¹⁷ Rudi Aljinović, „Strip u Hrvatskoj 1941 – 1945“ U: *Strip revija* 6 (2011.), str. 88.

Neugebauera, smješten u srednjovjekovni prostor, koji Neugebauer vješto oblikuje u pokušaju da prikaže autentičnu povijesnu priču. Ni ovdje izbor teme nije neobičan, pogotovo kada imamo na umu da je Vukčić Hrvatinić između ostaloga bio i bosanski ban, a vlasti u NDH su nesumnjivo nastojale naglasiti tu povezanost prostora Bosne i Hercegovine s hrvatskom državnošću. Ovaj ogledni primjer *Zabavnika* nažalost nije dobro prihvaćen od strane ustaških vlasti, te će Neugebauer tek iz drugog pokušaja uspjeti, nakon određenih ideoloških ustupaka vlastima, pokrenuti *Zabavnik* u svibnju 1943. godine, a uz određene poteškoće, ovaj „tjednik crtanih romana“ izlazi sve do kraja rata 1945. godine, i završava u svibnju te godine s brojem 102 (iako je i 103. broj djelomice otisnut¹⁸).

Od ostalih autora koji su djelovali za vrijeme NDH ističe se i Andrija Maurović, koji je prije svog bijega u partizane u suradnji sa scenaristom S. R. Žrnovačkim (pseudonim Stanka Radovanovića¹⁹) crtao dva vrhunska stripa povijesne tematike. Prvih od njih je „Seoba Hrvata“ (kasnije pod nazivom „Knez Radoslav“), koji je počeo izlaziti u *Zabavniku* 1943. godine, a radi se o epskoj priči o fiktivnom knezu Radoslavu koji kroz putovanje, koje podsjeća u nekim elementima na hrvatsku verziju Homerove „Odiseje“, nalazi novi dom svome narodu, Hrvatima. Iako priča sama po sebi nije napravljena prema povijesnom izvoru te sadrži neke elemente mitologije i fantastike (primjerice žene-ratnice Amazonke), Žrnovački i Maurović nastoje približiti se duhu vremena, pa prema tome oblikuju odjeću i opremu svojih likova, nastojeći tako vizualno odvojiti pripadnike različitih kultura, primjerice Bizantince i Avare. Ovakvo spajanje povijesnih elemenata s onima fantastike i mitologije svojstveno je i za neka druga stripovska djela svjetskog značaja i produkcije, poput primjerice „Princa Valianta“ američkog autora Harolda Fostera. Mnogi istraživači navode kako je upravo „Knez Radoslav“ jedan od najkvalitetnijih Maurovićevih radova uoče, te predstavlja prekretnicu u Maurovićevoj opusu s obzirom na to da u „Knezu Radoslavu“ Maurović prvi put upotrebljava balončiće kako bi prikazao dijalog između likova.²⁰ Drugo djelo koje je nastalo kao plod suradnje Žrnovačkog i Maurovića je strip „Tomislav“, koji u *Zabavniku* počinje izlaziti 1944. godine, a sama ideja za strip došla je od pisma jednog čitatelja.²¹ Žrnovački je scenarij za strip temeljio na vlastitom povijesnom romanu „Hrvatska na raskršću“, koji je od 1940. do 1941. objavljivao u suradnji sa Zvonimirom Furtingerom u *Zagrebačkom listu*. Sam crtež obiluje Maurovićevim

¹⁸ Rudi Aljinović, „Zabavnik (1943 – 1945) – Tračak vedrine u tmurnom vremenu“ U: *Strip revija* 7 (2011.), str. 107.

¹⁹ isto, str. 69.

²⁰ Darko Glavan, „U skladu i protiv prirode ili nadničar koji je stvorio visoku umjetnost“. U: *Andrija Maurović – poznato i nepoznato*, katalog izložbe (ožujak - travanj), (ur.) Frano Dulibić i Darko Glavan, Zagreb: Klovićevi dvori, 2007., str. 65.

²¹ Rudi Aljinović, „Zabavnik (1943 – 1945) – Tračak vedrine u tmurnom vremenu“ U: *Strip revija* 7 (2011.), str. 83.

prepoznatljivim rukopisom, pa je tako doba „narodnih vladara“ u stripu prikazano kao dinamično i akcijom bogato razdoblje, te Maurović kroz dramatične sekvence i gotovo filmski dinamično kadriranje uspješno prenosi povijesnu temu i akcijsko-pustolovni žanr u medij stripa. Ovakvu vrstu filmskog kadriranja Maurović je usvojio relativno rano u svojoj karijeri, a najviše ga je obilježavalo neobični kut promatranja.²² Osim toga u ovim stripovima Maurović se iskazuje kao majstora panorame i masovnih scena²³, a ovaj period njegovog stvaralaštva može se definirati i kao najplodnije za njegov rad na stripu povijesne tematike. Međutim, nedugo nakon toga, kao što je spomenuto, Maurović bježi u partizane (u kolovozu 1944. godine²⁴), nakon što je pokupio honorar i nacrtao osam stranica „Tomislava“, a crtanje stripa preuzima Albert Kinert pod pseudonimom Toma Božić.²⁵ Rudi Aljinović smatra da se Kinert u ovom zadatku iskazao kao „gotov crtač, s osobitim nervom za dinamiku slikovnog pripovijedanja, nimalo jednoličan u postavljanju kadrova, temperamentan u prikazivanju figura u ekstremnom pokretu“.²⁶ I ovaj strip karakterizira tendencija za povijesnom autentičnošću unutar akcijske priče, koja obiluje pustolovinama. Kinert se već nekoliko mjeseci ranije u „hrvatskom slikovnom polumjesečniku“ (kako je pisalo u podnaslovu), odnosno časopisu *Pokret*, okušao u stripu s povijesnom tematikom, i to obradom Šenoinog romana „Čuvaj se senjske ruke“. U ovome stripu Kinert je ostao vjeran svojim osnovnim stilskim karakteristikama: egzaktnost, jezgrovitost i izražajnost.²⁷

Postoji i treći Maurovićev strip iz ovog razdoblja, koji je također izlazio u *Zabavniku*, a možemo ga smatrati povijesnim, te istodobno i etnološkim ili antropološkim. Radi se o stripu „Grob u prašumi“, iz 1944. godine koji je u početku rađen prema scenariju Franje Fuisa, a kasnije Marcela Čuklija. U podnaslovu strip piše kako je napravljen „prema dokumentarnim spisima hrvatskih istraživača braće Seljan“, koje je u dokumentaristički roman pretvorio Zlatko Milković, i na tom predlošku bazirao se sam strip.²⁸ Spomenimo i kako je popratni tekst stripu, kao i kod nekih drugi Maurovićevih radova, položen ispod okvira pojedinih sličica, što podsjeća na način rada već spomenutog Harolda Fostera, te nije bio tipičan način kombiniranja teksta i slike (tekst je obično bio u oblačićima stripova). S obzirom na to da se radi o egzotičnom prostoru afričkih

²² Frano Dulibić, „Prije stripa“. U: *Andrija Maurović – poznato i nepoznato*, katalog izložbe (ožujak - travanj), (ur.) Frano Dulibić i Darko Glavan, Zagreb: Klovčevići dvori, 2007., str. 11.

²³ Veljko Krulčić, „Andrija Maurović – Nepretenciozni genije“ U: *Maurović*, (ur.) Veljko Krulčić, Pula: Istarska naklada, 1986., str. 19.

²⁴ Isto.

²⁵ Rudi Aljinović, „Zabavnik (1943 – 1945) – Tračak vedrine u tmurnom vremenu“ U: *Strip revija* 7, (2011.), str. 86.

²⁶ Isto.

²⁷ Ivana Kukić Rukavina, „Najstripičniji roman u hrvatskoj književnosti“ U: *Jurij Pavlović Lobačev: Čuvaj se senjske ruke – Po Augustu Šenoi*, (ur.) Mislav Bilović i Veljko Krulčić, Zagreb: Vedis, 2011., str. 48.

²⁸ Rudi Aljinović, „Zabavnik (1943 – 1945) – Tračak vedrine u tmurnom vremenu“ U: *Strip revija* 7 (2011.), str. 66.

džungli i pustolovnoj priči o istraživanju nepoznatog, Maurović se, poučen iskustvom iz ranijih radova pustolovnih stripova, savršeno snalazi, te kroz dinamičan crtež i vještu igru crne i bijele površine na vjeran način dramatizira stvara napetost kod čitatelja u putovanju kroz džunglu. Radnja stripa prikazuje razne doživljaje braće Seljan na njihovom povijesnom putovanju kroz Afriku.

Poseban slučaj u ovom razdoblju predstavlja strip Marijana Ebnera „Staljingrad“ (nakon trećeg broja promijenjen naslov u „Kroz ruske stepe“) iz 1943. godine, koji je izlazio u časopisu *Vojnik* ili *Der Kämpfer*. Kroz jedan vrlo mračan i prenatrpan crtež Ebner nastoji dočarati sav kaos Istočnog fronta i doživljaje hrvatskih vojnika u Rusiji. U stripu je prikazano mučno probijanje glavnog lika kroz neprijateljsku pozadinu, u nastojanju da se izvuče iz pakla.²⁹ Posebice je zanimljiv izostanak jakih ideoloških poruka i stavljanje naglaska na sam kaos rata i akcijsku radnju, posebice imajući na umu promidžbenu ulogu stripa u NDH.

Unatoč ideološkim pritiscima te ratnoj situaciji možemo konstatirati kako se strip povijesne tematike uspješno izborio za svoje mjesto na javnoj sceni kratkotrajne države. Unutar te komparativno kvalitetom visoke i kvantitetom obilne produkcije (u usporedbi primjerice s drugim zemljama Europe koje je zahvatio rat) hrvatski strip dao je neka vrhunska ostvarenja.³⁰ Također važna je činjenica i da se tada počinju objavljivati stripovi koji uvode nove tematske sadržaje i svoju inspiraciju ne nalaze prvenstveno u znanstvenoj fantastici ili Divljem zapadu po uzoru na američku ili englesku strip scenu, nego su to i stripovi čije teme su vezane uz hrvatsku povijest, ili barem uz njene mitologizirane oblike.

4.3 Druga Jugoslavija i novi početak hrvatskog stripa (1945. – 1968)

U razdoblju neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata i dolaska Komunističke partije Jugoslavije na vlast, dolazi do trogodišnjeg zastoja u strip produkciji, te se mnogi izdavači i crtači pokušavaju snaći u novonastalim političkim prigodama. Kao i u razdoblju NDH strip je dočekan s nepovjerenjem, smatran za dječju dokolicu, kapitalističku izmišljotinu i američku nisku umjetnost.³¹ Upravo iz tog razloga, mali broj stripova nastalih u tom razdoblju su ili karikaturalni dječji (po uzoru na Disney) ili su pustolovni stripovi nastali prema književnom predlošku. Ipak, godina 1948., kada dolazi do sukoba na relaciji Tito-Staljin, i postepenog okretanja Federativne Narodne Republike Jugoslavije ka Zapadu, pokazat će se presudnom za

²⁹ Rudi Aljinović, „Strip u Hrvatskoj 1941 – 1945“ U: *Strip revija* 6 (2011.), str. 111.

³⁰ Isto.

³¹ Rudi Aljinović, „Walterov pogled na strip“. U: *Stripovi Waltera Neugebauera*, (ur.) Mladen Novaković, Zagreb: Stripfoum, 2011., str. 79.

strip i njegov daljnji razvoj.³² Popuštanjem rigidnog komunističkog sistema počinju se pojavljivati strip časopisi, a u njima i stripovi raznorodne tematike, pa će se tako početkom 1950-ih u listu *Horizont* pojaviti se stripa povijesne tematike, a u oba slučaja autor je Andrija Maurović.

Prvi, pod naslovom „Opsada“ tematizira srednjovjekovnu opsadu Zadra, koja se odvijala 1202. godine kao dio Četvrtog križarskog rata, što zasigurno nije smetalo komunističkim vlastima koje su i naglašavale svoju osloboditeljsku ulogu na prostoru Dalmacije u kontekstu talijanske okupacije tijekom Drugog svjetskog rata (Zadra i ranije, od kraja Prvog svjetskog rata). Scenarij za strip napisao je Krešo Novosel, a u *Horizontu* je počeo izlaziti u kolovozu 1951. godine, i to od 13. do 21. broja. Odmah nakon završetka „Opsade“, *Horizont* već u sljedećem broju objavljuje „Cvijet u kamenu“, također od Maurovića, u kojem je tema borba Poljičana (Poljičke republike) protiv Turaka, kroz dramatične doživljaje glavnih likova (legenda o Mili Gojsalić). Strip izlazi do 30. broja. U oba stripa važno je naglasiti kako Maurović prikazuje dalmatinske motive, što se posebice vidi u nošnjama likova te u prikazu samog krajolika. Iako neki od prikazanih detalja nisu postojali u vremenu koje služi kao pozadina za radnju, Maurović je uspješno uhvatio atmosferu dalmatinskog krajolika i ljudi.

U razdoblju ranih 1950-ih pojavljuje se još nekolicina povijesnih stripova. 1952. godine, dva su izlazila u *Horizontovom zabavniku*, oba ih je započeo Maurović, a dovršili drugi autori. Prvi je „Brodolomci na otoku Mega“, priča o Jugoslavenskim pomorcima, kasnije brodolomcima, čiji su brod potopili Nijemci. Posebno je zanimljivo da je radnja stripa smještena u 1941. godinu, po istinitoj priči³³ dakle u vrijeme Drugog svjetskog rata ali ne iz partizanske perspektive već mornara i dalje u službi Kraljevine Jugoslavije, što će se pokazati kao rijetkost u ovom razdoblju kada se govori o stripovima s povijesnom tematikom. Scenarij potpisuje Marcel Čukli, a strip su kasnije dovršili crtači Aleksandar Marks i Ico Voljevic. Drugi strip, koji se smatra jednim od najbolje napisanih hrvatskih stripova tog razdoblja³⁴ je „Neznanac“, koji je u *Horizontovom zabavniku* od 1. do 51. broja promijenio čak četiri autora, od kojih trojica pripadaju među najznačajnije autore hrvatskog stripa uopće: Andrija Maurović, Walter Neugebauer i Julio Radilović Jules, a pet brojeva ilustrirao je i Aleksandar Marks. Radnja stripa odvija se u šesnaestom stoljeću, a prati doživljaje pustolova i junaka Gašpara Galge prema scenariju Nikše Fulgosija. Mjesto radnje je nedefinirani prostor kontinentalne Hrvatske, a ono što čini ovaj strip

³² Darko Macan „Ideološko istrebljivanje „korova““ U: *Strip revija* 2 (2009.), str. 119.

³³ Mladen Novaković (ur.), *Hrvatski antifašistički strip* Zagreb: Stripforum, 2012., str. 25.

³⁴ Darko Macan, *Hrvatski strip 1945.-1954. kao povijesni izvor*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1993., str. 17.

doista posebnim je upravo činjenica da su crtači (izuzevši Marksa) pristupili ovoj temi primjenjujući vlastiti stil, bez kopiranja onog prethodnog, a istovremeno ne narušavajući cjelovitost djela. Ova raznolikost učinila je u cjelinu djela vrjednijom nego što bi ona možda bila da je nastala kao rad samo jednog od njih. Iako je „Neznanac“ ostao nedovršen, njegov doprinos je u tome što je pomogao u afirmaciji Julija Radilovića - Julesa³⁵, kojem je ovo bio prvi strip u bogatoj karijeri.

Još jedan strip povijesne, srednjovjekovne tematike izašao je 1952. godine po scenariju Nikše Fulgosija, a radi se o stripu „Propast Kamen-vrha“, koji je izlazio u časopisu *Petko*, a crtao ga je Otto Reisinger. Radi se o prvom i jedinom izletu Reisingera, koji je puno poznatiji kao karikaturist, u sferu realističnog stripa, a „Propast Kamen-vrha“ ujedeno predstavlja i njegov debitantski nastup na strip sceni.

1955. godine u Plavom vjesniku Andrija Maurović crta još jedan strip koji tematizira borbu protiv Turaka koji nosi naziv „Hajdučka pjesma“, a ovoga puta scenarist je Simo Dubajić. Očigledno je kako je povijesna borba protiv okupatora, u ovom slučaju Osmanskog, za onodobnu cenzuru prihvatljiva tema u pogledu povijesne borbe naroda protiv stranih osvajača i domaćih izdajnika kao paralela za partizansku borbu iz Drugog svjetskog rata protiv okupatora. U tom kontekstu nije neobično kako scenarij potpisuje jedan od sudionika tog partizanskog pokreta, sam Dubajić.

Godinu dana kasnije, 1956. godine, izlazi jedan od najkvalitetnijih, a vjerojatno i najpoznatijih stripova povijesne tematike. Radi se o strip serijalu „Kroz minula stoljeća“, koji je izlazio u *Plavom vjesniku*, čiji je autor Julio Jules Radilović, prema scenariju njegovog dugogodišnjeg suradnika Zvonimira Furtingera. Ova epska priča objedinjava čitavo razdoblje hrvatske povijesti od samog dolaska Hrvata na Jadran, preko političkih spletki i borbi s Francima, do provale Tatara u hrvatske zemlje. Scenarij obiluje akcijskim scenama, ljubavnim dogodovštinama, političkim intrigama i uzbudljivim avanturama Julio Radilović – Jules u ovom stripu doseže standarde europskog i američkog povijesnog stripa, te na uspješan način integrira priče o pojedincima s elementima drame u veliki ep, koji kroz povijesni narativ pruža predodžbu o nekim od najturbulentnijih razdoblja hrvatske povijesti. Osim toga, i sam crtež Julija Radilovića vrlo precizno i gotovo akademski vjerno prikazuje sve motive razdoblja u kojima se radnja odvija, od odjeće i oružja, do arhitekture i tehnologije. Taj strip svoje albumsko izdanje doživio je 1986. godine u izdanju „Prosvjete“. Danas ga možemo smatrati klasičnim djelom u antologiji

³⁵ Rudi Aljinović, „Neznančeva priča“. U: *Neznanac*, (ur.) Mladen Novaković, Zagreb: Stripforum, 2009., str. 68

povijesti hrvatskog stripa uopće.³⁶ To što ovaj strip čini posebno kvalitetnim je precizni crtež koji Radilović upotrebljuje, a tanki potezi olovke omogućuju mu da do najsitnijih detalja vjerno prikaže povijesni krajolik, ljude i predmete u specifičnom vremenskom kontekstu. Osim toga, crtež savršeno odgovara Furtingerovu scenariju koji kroz zanimljiv narativni slijed donosi fiktivnu povijesnu priču koja ipak uspijeva djelovati autentično prije svega zbog dosljednosti povijesnog prikaza.

U tom razdoblju, točnije 1960. godine, pojavila su se još dva relativno neuobičajena primjera hrvatskog stripa povijesne tematike, a autori su ponovno Julio Radilović i Zvonimir Furtinger. Prvi od njih je „Gospodar električnih sila“ koji donosi kratku priču Nikoli Tesli, a drugi nosi naslov „Čovjek koji je volio zvijezde“, u kojem se kroz kratke crte prikazuje život Ruđera Boškovića. Ovi primjeri su neuobičajeni zato što nisu pustolovni, ne donose dramatične akcije i ljubavne priče u pozadini, već funkcioniraju kao posveta dvojci vjerojatno iznimno značajnijih hrvatskih znanstvenika, te u tom smislu predstavljaju iskorak spram uobičajenih tema borbe, rata i odmetništva. Oba strip izlaze u *Plavom vjesniku*.

Još jedan strip po scenariju Zvonimira Furtingera, ovoga puta u suradnji sa strip crtačem Žarkom Bekerom, koji se bavi temom iz hrvatske povijesti je „Zaviša“. koji u serijalima izlazi u *Plavom vjesniku* od 1960. do 1963. godine. Sam serijal je dosegao iznimnu popularnost, zaostajući neznatno za uvoznim Dan Darryem, te se ovim stripom Beker upisao među najbolje hrvatske strip autore.³⁷ Strip je klasična srednjovjekovna priča o vitezu po imenu Zaviša, koji doživljava razne pustolovine i predstavlja istinskog borca za čast i dobrotu, u tradiciji tada već vrlo cijenjenih i afirmiranih stranih i domaćih stripova kao što su „Princ Valiant“ američkog autora Hala Fostera (počeo izlaziti 1937. godine). „Zaviša“ je bio jedan od najpopularnijih stripovskih junaka svojeg razdoblja³⁸, čime se još jednom pokazuje popularnost povijesnih tema u stripu.

Osim „Zaviše“, Beker po scenariju Srećka Eterovića 1968. godine objavljuje strip „Miljenko i Dobrila“ u zagrebačkom *Vjesniku*, a radi se o ljubavnoj drami smještenoj u kontekst 17. stoljeća i utemeljenog na lokalnoj, dalmatinskoj legendi koja podsjeća na Shakespeareovu tragediju „Romeo i Julija“. Sam crtež je tipično „grafički“ za Bekera, koji vješto upotrebljava kontraste između prednjeg i zadnjeg plana, likova i pozadine, kako bi pojačao dramatični efekt teksta i jasnije dočarao željenu povijesnu atmosferu u stripu.

³⁶ Zvonko Maković, „Jules“ U: *Kroz minula stoljeća*, (ur.) Žarko Taraš, Zagreb: Prosvjeta, 1986.

³⁷ Rudi Aljinović i Mladen Novaković *Žarko Beker* <http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/beker-zarko/> (pregledano 25. veljače 2020.)

³⁸ Slavko Draginić „Strip u Hrvatskoj“. U: *Hrvatski poslijeratni strip*, (ur.) Veljko Krulčić, Pula: Istarska naklada, 1984., str. 13.

Još dva vrhunska ostvarenja hrvatskog stripa iz ovog razdoblja nose scenaristički potpis Zvonimira Furtingera, a radi se o dva pustolovna stripa čiji je autor samozatajni ilustrator Zdenko Svirčić. Među njegove rijetke izlete u medij stripa ubrajaju se upravo „Gusari na Atlantiku“ iz 1963. godine i „U ledenoj pustinji“ iz 1966. godine, oba objavljena u *Plavom vjesniku*. Ovoga puta u oba slučaja su mjesta radnje smještena daleko od Hrvatske, u plava prostranstva Atlantskog oceana, te u na daleki arktički sjever. Općenito su stripovi povijesne tematike obilježili Svirčićev skroman stripovski opus, ali ono što se može reći je da su ti stripovi vjeran prikaz vremenskog razdoblja u kojima se odvija pojedina radnja.³⁹ Što se tiče crteža, radi se o prepoznatljivom Svirčićevom stilu koji karakterizira, ilustrativan realistički crtež, korištenje šrafura i zacrnjenih površina, te racionalno crtanje detalja koje svodi samo na nužne elemente.⁴⁰

Plavi vjesnik 1968. godine objavljuje uz stripove i niz ilustriranih povijesnih reportaža, koje unatoč neuobičajenom formatu (jedna tabla, bez grafički odvojenih scenskih prikaza i bez dijaloga) zbog njihove sekvencijalne prirode i scenskog aranžmana možemo smatrati stripovima. Scenarij ovih ilustracija povijesne tematike napisao je novinar i kritičar Rudi Aljinović, jedan od naših najvećih poznavaca stripa uopće, a ilustracije je izradio Andrija Maurović. Scenariji koji se prikazuju u ovim reportažama su, između ostalog, dolazak Slavena, Hvarska buna, opsada Sigeta, Seljačka buna, senjski uskoci, kuga u Zagrebu i drugi. Posebno je zanimljiva i ilustracija pobune austrougarskih mornara 1918. godine, koji su inspirirani komunističkom revolucijom u Rusiji odlučili podignuti vlastiti ustanak, koji je završio neuspješno. Na tom prikazu se nalazi poprilično dosljedan i uvjerljiv portret Vladimira Iljiča Lenjina, te s tom, ali i ostalim ilustracijama dokazao kako ne mora žrtvovati svoju dinamičnost i ekspresiju kako bi postigao povijesno uvjerljiv i vjeran prikaz stvarnih osoba i događaja.

4.4 Hrvati u iseljeništvu kao tema stripa (1945. – 1965.)

Posebnu cjelinu u hrvatskom povijesnom stripu predstavljaju i oni stripovi čija je tema su Hrvati i njihov život u iseljeništvu. Zbog specifičnih povijesno-društvenih okolnosti, tema jugoslavenskog iseljeništva, posebice hrvatskog ili srpskog, bila je osjetljiva. Vlasti i njene obavještajne i diplomatske agencije uglavnom su iseljeništvo smatrale za neprijateljskim elementom i režimskim protivnicima. U takvim okolnostima nije neobično što se pojavio mali broj stripova koji tematizira fenomen hrvatskog iseljeništva, koji je jedan od bitnih i

³⁹ Marin Radišić „Crtačka superiornost Svirčićeva realističkog pristupa“. U: *Zdenko Svirčić – Strip*, (ur.) Mladen Novaković, Zagreb: Stripforum, 2013., str. 11

⁴⁰ Mladen Novaković, „Samozatajni majstor hrvatskog stripa“. U: (ur.) Mladen Novaković, *Zdenko Svirčić – Strip*, Zagreb: Stripforum, 2012., str. 7.

dugotrajnijih domaćih društvenih fenomena. Obično su te teme iz tog razloga uklopljene u neke „nevinije“ pustolovne priče poput vesterna.

Jedan od prvih stripova koji je nastao na ovu temu objavljen je pri kraju NDH 1945. godine zapravo, a radi se o „Osvajačima divljeg Zapada“, čiji je autor Albert Kinert, a scenarist Marcel Čukli. Strip, kako piše i u podnaslovu, tematizira sudbinu hrvatskih iseljenika na Zapadu. Priča je tipični pustolovni western, a Kinertov crtež je dinamičan, kadriranje dramatično uređeno, te donekle podsjeća na Maurovića, ali sa sasvim vlastitim oblikovanjem pokreta tijela i izraza lica, a čak i jedan od glavnih likova, stari Gavrančić, podsjeća na Maurovićev (autoportretni) lik Starog Mačka.⁴¹ Strip je izlazio u posljednjim mjesecima Nezavisne Države Hrvatske u već spomenutom *Zabavniku* u samo pet brojeva (od 97. do posljednjeg 102.) te je ostao nedovršen. Pojavljivanje ovog stripa pred sam kraj rata može se dovesti u vezu s pokušajem (zakašnjelog) približavanja zapadnim saveznicima, s obzirom na to da se radnja odvija u Sjevernoj Americi.⁴²

I sam Maurović pozabavio se u više navrata temom hrvatskih iseljenika, prvi puta u stripu „Crveni orači“ po scenariju Nikše Fulgosija (pseudonim Tristan Mor) iz 1953. godine. Ponovno se radi o western tematici, ne bitno drugačijoj od ranijih Maurovićevih vesterna, a ovaj strip je izašao u *Horizontovom zabavniku*. Također, ponovno u suradnji s Rudijem Aljinovićem, u tri različita navrata objavljuje epizode istog serijala, „Pomorci Ivo i barba Niko“, svaki objavljen u „Plavom vjesniku“, a epizode su „Brod buntovnika“ (1963.), „Tajanstveni kapetan“ (1965.) i „Blago Fatahive“ (1967).

U istom razdoblju, od 1964. do 1965. godine, nastaje i jedan od najboljih hrvatskih western stripova uopće, „Din Kol: Susret u preriji“, plod još jedne suradnje Zvonimira Furtingera i Julija Radilovića. Glavni junak ove priče, Dinko Kolić (anglizirano Din Kol ili Dean Cole) nakon oluje u Jadranskom moru nakon dugog putovanja dolazi do Texasa. Uslijedila je zanimljiva avantura koja uključuje sve elemente klasičnog žanra vesterna: lijepa djevojka, dva prevaranta, Indijanci u svojoj iskonskoj pravičnosti, američka vojska, dobroćudan i pomalo naivan glavni junak i sretan završetak. Kao i kod ostalih svojih djela Jules je ovome radu pristupio gotovo dokumentaristički, trudeći se izvući što je moguće autentičniji povijesni doživljaj. Upravo u tim detaljima ponavlja se ne samo likovna već i edukativna vrijednost Julesovih stripova, a u ovom slučaju, iako se ne radi o povijesnoj priči unutar same Hrvatske, zasigurno doprinosi svojevrsnoj romantičnoj slici o sudbini nekih od hrvatskih iseljenika na Zapadu. U svakom slučaju, može se primijetiti odmak

⁴¹ Rudi Aljinović, „Zabavnik (1943 – 1945) – Tračak vedrine u tmurnom vremenu“ U: *Strip revija* 7 (2011.), str. 104.

⁴² Isto.

od „filmske“ vestern estetike Maurovića i Kinerta bazirane na napetim scenama i dinamičnim prizorima u korist jednom smirenijem, fluidnijem doživljaju ove posebne tematske cjeline.

4.5 Strip obrada književnih tema (1960. – 1967.)

Kao što je već spomenuto, obrada literarnih djela bila je jedna od glavnih inspiracija za stripove povijesne tematike u predratnom razdoblju. Iako su autori u razdoblju NDH, a kasnije i druge Jugoslavije slobodnije pristupali povijesnim temama, ipak te literarne teme nisu iščeznule, a neki autori, poput Šenoe, pokazali su svoju dugovječnost što su i dalje služili kao inspiracija za strip autore.

Već spomenutog Šenou i njegov roman „Čuvaj se senjske ruke“ preradio je u scenarij Norbert Neugebauer i to za Andriju Maurovića, koji ponovno pokazuje vrhunski osjećaj za atmosferu i dinamiku upotrebljavajući kratke poteze u linijama i nejasne, maglovite prijelaze između motiva u sceni. Strip je objavljen u *Plavom vjesniku*, a izašao je 1962. godine. Nekoliko godina ranije, 1960. godine, u *Večernjem listu*, ponovno po scenariju Norberta Neugebauera izlazi još jedna Maurovićeva obrada literarnog predloška, ovoga puta „Gričke vještice“, romana Marije Jurić Zagorke.

Među obradama Šenoinih romana treba spomenuti i još jednu obradu romana „Čuvaj se senjske ruke“, a u ovom slučaju riječ je o rusko-srpskom autoru i srpskom izdavaču. Naime, Đorđe Lobačev je 1967. godine za beogradski *Politikin zabavnik* napisao i nacrtao strip s temom iz hrvatske prošlosti, objavljen na ćirilici, što je bio rijedak, ali ne i jedini slučaj prikaza teme iz hrvatske povijesti kod srpskih izdavača. Lobačevljev crtež karakterizira sklad linija i ploha, a nacrtani likovi i prostor djeluju dinamično i živo.⁴³

Do iduće obrade nekog Šenoinog romana trebalo je proći nekoliko desetljeća, do 1989. godine kada Radovan Devlić u *Večernjem listu* objavljuje svoju verziju priče „Zlatarevo zlato“, za koju je sam napisao i scenarij. S obzirom na povijesnu distancu autora, nije neobično kako je njegov pristup poprilično drugačiji od Maurovića i ostalih ranijih autora. Devlićev crtež nastoji da uz što manje detaljiziranja unutar kadra, i što jednostavnijim i jasnim oblikovanjem likova, postigne tečnost radnje i točnost povijesnog prikaza. Još jedan primjer stripa povijesne tematike iz tog razdoblja, 1992. godine, je i strip Željka Lordanića „Zmaj od Bosne“, koji je nastao prema

⁴³ Ivana Kukić Rukavina „Najstripičniji roman u hrvatskoj književnosti“ U: *Jurij Pavlović Lobačev: Čuvaj se senjske ruke – Po Augustu Šenoi*, (ur.) Mislav Bilović i Veljko Krulčić, Zagreb: Vedis, 2011., str. 50.

književnom predlošku romana Josipa Eugena Tomića. Iako se roman bavi područjem Bosne i romantiziranoj verziji istinite povijesne priče o bosanskom junaku Husein-kapetanu Gradašćeviću, ipak se radi o djelu dvojice hrvatskih autora te spada u baštinu hrvatske strip umjetnosti i hrvatske povijesne teme. Strip je objavljen u „Plavom zabavniku“, a i scenarij i crtež potpisuje Lordanić. Drugi strip Željka Lordanića rađen prema literarnom predlošku je strip „Vuci“ prema istoimenom romanu Milutina Cihlara Nehajeva (puni naziv: „Vuci: o 400. obljetnici smrti Krste Frankopana, kneza Krčkog, Senjskog i Modruškog“), a scenarij je napisala Avenka Žurić. Strip je smješten u 16. stoljeće i prikazuje Krstu Frankopana i sudbinu njega i ostalih hrvatskih plemića u ovom burnom razdoblju hrvatske prošlosti.

4.6 Hrvatska stoljetna borba za slobodu u stripu (1965. – 1969.)

Nikad robom bila je jedna od najpopularnijih strip revija u bivšoj državi. Prve godine njenog izlaženja obilježili su i njeni najpoznatiji likovi, poznati partizanski dvojac „Mirko i Slavko“.⁴⁴ Među stranicama te revije našlo se i nekoliko radova hrvatskih autora, mahom posvećenih tematici iz hrvatske povijesti. Ova činjenica utoliko je zanimljiva ako se ima na umu da je izdavač *Nikad robom* iz Gornjeg Milanovca u Srbiji.

Jedan od najznačajnijih hrvatski strip autora, Ivica Bednjanec, upravo u ovoj reviji nalazi prostor za vlastite prikaze povijesnih tema iz hrvatske prošlosti. Uvijek se radi o poznatim povijesnim temama kao što su „Nikola Šubić Zrinski“ (1965.), „Gubec“ (1965.), „Heroji s Gvozdanskog“ (1966.), „Opsada“ (1966.), „Bitka u Paškoj uvali“ (1966.) i drugi, a gotovo svaka od tih tema je, borba protiv osvajača i okupatora. Ideološki cilj uredništva je jasan, ukazivanje na kontinuitet povijesti s partizanskom borbom iz Drugog svjetskog rata, ali on je u ovom slučaju prisutan samo u generalnoj ideji odabira teme, ne i samom scenariju i crtežu. Bednjanec ovim temama prilazi vrlo ozbiljno, te s vrlo jasnim crtežom, bez patetike i pretencioznosti, jasno i dojmljivo vizualizira povijesna zbivanja, te značajno doprinosi upoznavanju šire publike sa značajnim temama iz hrvatske prošlosti. Kvaliteta Bednjančevih stripova proizlazi prije svega iz „sinteze kvalitetnog scenarija i njemu primjerenog i podređenog crteža“.⁴⁵ Prostor i pozadinu (u ovom slučaju povijesnu arhitekturu i krajolik) Bednjanec tretira „poput kazališnog zastora“⁴⁶, te mu ne pridaje posebnu crtačku pažnju već mu u prvom redu služi kao pojednostavljena scenografija radnje. Vrijedi spomenuti kako nekoliko godina kasnije, 1968. godine, u izdanju

⁴⁴ Bogdan Timarić „Majstorova senka“, Zagreb: *Pitanja* 10 (XI), 1979., str. 11.

⁴⁵ Frano Dulibić, „Adolescentno sazrijevanje uz stripove Ivice Bednjanca“. U: *Osmoškolci* (ur.) Jurica Kladušan i Darko Bednjanec, Zagreb: Stripforum, 2011., str. 354.

⁴⁶ Darko Macan „Ninu ljubi, a Jasnom se ženi ili: čekajući da se sagradi škola koja će se zvati po Ivici Bednjancu“. U: *Osmoškolci*, (ur.) Jurica Kladušan i Darko Bednjanec, Zagreb: Stripforum, 2011., str. 14.

edicije „Lale“, Bednjanec u svojem stripu na jedinstven način spaja elemente povijesnosti i znanstvene fantastike, pa čak i superheroja svojim stripom „Sablast nad Medvedgradom“ koji time predstavlja jedinstven primjer za ovaj period hrvatskog stripa. U ostalim stripovima svog „povijesnog opusa“, Bednjanec iskazuje težnju ka dokumentarističkom pristupu i povijesnoj autentičnosti.⁴⁷ Gotovo kronološki, njegove priče uglavnom pokrivaju povijesno vrijeme 16. stoljeća, i gotovo uvijek prikazuju glavnog junaka, ratnika iz naroda, u borbi protiv Turaka.⁴⁸ Ovaj slijed radnje (na tridesetak stranica) također se nadovezuje na već spomenuti kontinuitet s NOB-om.

Među ostalim stripovima koji su izašli u *Nikad robom* mogu se izdvojiti „Nemirno more“ (1965.), čiji je crtač također srpskog porijekla Miodrag Đurđić, a scenarist malo poznati Mihajlo Kostadinov, te strip „Deset uskočkih hajki“ (1968.) čiji je autor kasnije poznati hrvatski novinar, dokumentarist i književnik Mladen Trnski. Oba stripa prikazuju borbe senjskih uskoka s Venecijancima, čime se ponovno naglašava kontinuitet hrvatske borbe za slobodu kroz prošlost. Oba stripa svojim oblikovnim karakteristikama uglavnom odgovaraju već ustaljenim obrascima realističnog stripa, bez novih crtačkih invencija i bez posebne originalnosti.

Jedan pomalo neobičan primjer pojavio se u izdanju *Nikad robom* ovih godina (1969.). Ponovno se pojavljuje jedan strip čija je radnja bila već obrađena u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske, a radi se o „Knezu Radoslavu“, koji je rađen prema istom scenariju kao i Maurovićeva „Seoba Hrvata“ iz 1943. godine. Kao što je već navedeno, scenarij je napisao prema vlastitom romanu Stanko Radovanović Žrnovački, a ovoga puta crtač je njegov sin Hrvoje Radovanović. Iako kvalitetom nije dosegao Maurovićeve vrhunce, ipak i ovaj primjer prikazuje jedan zanimljiv i možda jedinstven primjer svojevrsnog ponovnog izdanja jednog stripa nastalog u vrijeme NDH, ovoga puta u doba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

4.7 Drugi svjetski rat i NOB u stripu (1951. – 1985.)

Narodno oslobodilačka borba (NOB) i općenito Drugi svjetski rat predstavljali su nepresušan izvor za pustolovne stripove hrvatskih strip autora. Zbog ideološke poželjnosti, ali i narativnog potencijala, većina značajnih strip autora napravila je barem jedan strip ove tematike. Posebnu zanimljivost predstavlja i srodnost partizanske tematike s onom Divljeg zapada, te je isto kao i u

⁴⁷ Krešimir Zimonić „Bednjanec“. U: *4. salon jugoslavenskog stripa – Vinkovci '88* (ur.) Dubravko Mataković, Vinkovci: Omladinski kulturni centar, 1988., str. 23.

⁴⁸ Isto, str. 25.

western stripovima, tematika i estetika partizanskog stripa uvelike bila pod utjecajem filmova koji su se bavili istim temama. U ratnoj situaciji, u kojoj vlada bezakonje i anarhija, postoji romantični prostor slobode, u kojem ima mjesta za junake dostojne vremena u kojem se nalaze, koji prolaze iste nepogode i pustolovine kao kauboji sa Zapada ili vitezovi u srednjem vijeku, i na kraju uvijek pobjeđuju zlog protivnika, u ovom slučaju fašističke okupatore. Ovakav narativ pojavljivat će se poprilično često u partizanskom stripu, što nije ni neobično, ako imamo na umu da svaka stripovska nacionalna produkcija teži doprinijeti mitologiji vlastitog herojskog razdoblja.

Prvi strip s povijesnom temom koji se pojavljuje u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata je strip pod nazivom „Protiv smrti“, s temom Narodnooslobodilačke borbe, čiji scenarij potpisuje Vicko Raspor, a crtež Andrija Maurović. Ovaj malo poznati strip prvotno je izlazio u beogradskom magazinu *Pioniri*, no obustavljen je iz nepoznatih razloga nakon prvog nastavka 1951. godine. Tek tri godine kasnije, 1954. beogradska *Omladina* objavljuje ga u cijelosti. I ovaj strip posjeduje karakteristike poput ostatka Maurovićevog opusa, s karakterističnim dinamičnim crtežom koji prati napetost radnje, te oblikovnim karakteristikama koje se ne razlikuju od onih u stripovima prethodnog desetljeća koje je Maurović crtao. Ono što daje posebnu likovnu vrijednost stripu su vizure grada Zagreba koje se pojavljuju kao scena radnje, neuobičajeno precizno i realistično crtano.

Jedan od prvih partizanskih stripova je i „Velika odluka“, prema scenariju Dragutina Zagorca i Slavka Koslava (pseudonim Slavka Komarice), a crtač je Ješa Milanović. Strip je izlazio u zagrebačkom *Plavom vjesniku* 1958. godine. Karakterizira ga stilizirani crtež u kojem crtač često koristi igru tankih i debelih linija kako bi dodatno naglasio likovne elemente prizora za koje smatra da trebaju dominirati u toj sceni. Posebno se ističe oblikovanje lica glavnih likova, koje je namjerno učinjeno prepoznatljivim u kontrastu s često nejasnim i generičnim prikazima pozadinskih likova. Priča u stripu je tipična za partizanski žanr, avanturistička sa romantičnim zapletom, čime zapravo postavlja prepoznatljiv obrazac i za buduće primjere ove tematike.

Najplodnije razdoblje partizanskog stripa počinje 1960-ih godina, kada nekoliko najpriznatijih strip autora počinje objavljivati radove upravo ove tematike. Među njima je i ilustrator Žarko Beker, koji prema scenariju Danka Oblaka (po predlošku istoimenog romana Milana Nožinića) objavljuje u *Plavom vjesniku* 1960. godine dvije epizode stripa „Demonja“. Radi se o tipičnom partizanskom stripu, koji određenim elementima podsjeća na tada popularne Vesterne. Tako se u „Demonji“ i sličnim stripovima pronalaze motivi poput stanja bezakonja, ničija zemlja, pustolovi

u borbi protiv zla, lijepa djevojka kao nagrada za glavnog junaka, te surov i težak život u postojećim okolnostima. Ovi elementi pratit će partizanski strip praktički tijekom čitave njegove produkcije. Kritičari su ovaj strip smatrali jednim od najboljih i najuspješnijih strip ostvarenja na području partizanske tematike.⁴⁹ Također, kasnija verzija stripa, iz 1968. zbog prilagodbe A4 formatu morala je biti nadocrtana,, a taj zadatak je po nekim teoretičarima, Beker prepustio Miri Sinovčiću, studentu arhitekture.⁵⁰ Još jedan strip rađen je prema književnom predlošku, ovoga puta prema knjizi Gabre Vidovića „Kurir sa Psunja“. Autor crteža je Julio Radilović – Jules Scenarij, a scenarij za strip prilagodio je Norbert Neugebauer. Od 1960. do 1964. godine u *Plavom vjesniku* izlazio je još jedan Julesov strip, ovoga puta rađen po filmskom, a ne književnom predlošku, a radi se o „Kapetanu Lešiju“, u scenarijskoj obradi Žike Mitrovića i Nenada Brixyja.⁵¹ Godine 1967. i 1968. u *Plavom vjesniku* izlazio je još jedan Julesov partizanski strip, „Diverzanti“, također po filmskom predlošku, po scenariju Marcela Čuklija. Ova povezanost partizanskog filma i stripa približila je i teoretska promišljanja unutar oba medija, s obzirom na to da su oba nastala pod sličnim utjecajima i u sličnim društveno-političkim okolnostima. Julesov crtež savršeno odgovara ovoj tematici, s obzirom na to da se radi o autoru koji je već do tada razvio precizan crtež tankih linija koji vjerno prikazuje realistične scene partizanskih borbi, i ne ostavlja nikakve sumnje da se radi o autentičnim prikazima odora i oružja kakve su se i koristile u Drugom svjetskom ratu. Iako se u većini navedenih slučajeva radnja stripova koje crta bazira na književnom ili filmskom predlošku, važno je napomenuti kako ovo nije rijedak postupak u strip produkciji tijekom čitave njegove povijesti kao medija, i ponovno pokazuje književne mogućnosti stripa kao umjetničkog oblika koji je u stanju na kvalitetan način prilagoditi priče i teme iz drugih medija u svoj. Za to su naravno potrebni i kvalitetni scenaristi, a Čukli i Brixy su se zaista takvima i pokazali.

Godine 1963. godine, objavljen je strip „Obruč“ u izdanju *Naše smotre* iz Zagreba. Radnja prati doživljaje sedamnaestog slavonskog partizanskog odreda, a autor crteža je Zdenko Svirčić.⁵² Scenarij potpisuje Marcel Čukli. Za ovaj strip karakteristično je kao i za ostale Svirčićeve radove, mnoštvom detalja u svakoj sceni.

⁴⁹ Veljko Krulčić „Kuriozitet ili nakladnički eksces – „Demonja“ anno Domini 1968.“ U: *Demonja – Oblak*, Beker, Sinovčić, (ur.) Veljko Krulčić, Zagreb: ART 9, 2013., str. 9.

⁵⁰ Isto, str. 13.

⁵¹ Slavko Draginić „Strip u Hrvatskoj“. U: *Hrvatski poslijeratni strip*, (ur.) Veljko Krulčić, Pula: Istarska naklada, 1984., str. 13.

⁵² Mladen novaković (ur.) *Hrvatski antifašistički strip* Zagreb: Stripforum, 2012., str. 186.

U *Plavom vjesniku* 1962. godine Mahmud Konjhodžić i Norbert Neugebauer rade po prvi puta scenarij partizanskog stripa prema istinitim ratnim doživljajima⁵³ pod naslovom „Rankov odred“, o dječjem doprinosu u NOB-u, a autor crteža je ponovno Andrija Maurović. Maurović je nacrtao i strip „Sinovi slobode“, čiji je scenarij, po vlastitom istoimenom romanu, napisao Josip Barković. Strip je izašao u *Modroj lasti*, 1968. godine. I u ovim stripovima Maurović se ponovno potvrđuje kao majstor pokreta, čije scene nikada nisu statične a likovi pasivni.

Još jedan strip rađen prema istinitim događajima izlazi 1962. godine, i to na samo četiri stranice u već spomenutom „Malom zadrugaru“, „Propast ofanzive Braun“, a crtež potpisuje Borivoj Dovniković, prema scenariju Branka Karanovića. Da su radovi hrvatskih strip autora bili dobro primljeni u cijeloj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, a ne samo u Hrvatskoj, govori i činjenica kako je određeni broj njih svoje prvo izdanje doživio u Beogradu. Među njima su i dva rada autorskog dvojca crtača Andrije Maurovića i scenarista Rudija Aljinovića. Prvi je rađen prema reportažnim zapisima iz knjige „Sa zagrebačkog omladinskog fronta“ koja je izašla u Zagrebu 1952. godine⁵⁴, a izašao je u izdanju *Strip magazina* 1966. godine pod naslovom „Vrijeme odvažnih“. Drugi je rađen prema povijesnim crticama iz knjige „Pioniri u NOB“ objavljene u Sarajevu 1964. godine⁵⁵, a izdavač stripa je beogradski *Kekec*, 1967./68. godine. Aljinović se u ovim stripovima potvrđuje kao vrsni scenarist, prilagođavajući istinite događaje i dodajući im maštoviti zaplet, bez uočljivih odstupanja od autentičnosti povijesne radnje.

U Beogradu je po prvi puta objavljen i strip „Majstorije druga Srećka“, i to u izdanju *4. jul*, scenarista Mihajla Habula i ilustratora Ive Kušanića. Radi se o šaljivom stripu, jednostavnog crteža, prvenstveno namijenjen djeci, a Kušanić se iskazao sposobnošću da mimikom lica, gestom i pokretom tijela uspješno čitatelju prikaže osjećaje svojih likova, što je radio s neuobičajenom lakoćom.⁵⁶ Ostatak stripova povijesne tematike koji se bave temom Drugog svjetskog rata dio su opusa Ivice Bednjanca i gotovo svi, osim dva, izašli su u nakladi već spomenutog *Nikad robom* iz Gornjeg Milanovca u Srbiji. To su redom: „Zekina puška“ (1966.), „Mećava“ (1977.), „Šuma smrti“ (1977.), „Babin zub“ (1977.), „Jadranski vukovi“ (1977.) i „Prva bitka“ (1978.). Spomenute iznimke u ovom opusu predstavlja strip „Saveznici“ iz 1983.

⁵³ Isto, str. 119.

⁵⁴ Isto, str. 211.

⁵⁵ Isto, str. 229.

⁵⁶ Zdravko Zupan „Ivo Kušanić: slikar i karikaturista koji je maštao da postane crtač stripova“. U: *Kušanić – Stripske majstorije Ive Kušanića*, (ur.) Živojin Tamburić, Beograd: Colorgrafx, 2015. str. 7

godine koji je izašao u Zagrebu, a izdavač je *Naš strip*, i strip „Nemoćna divizija“ koji je izašao u Beogradu u izdanju *Politikinog zabavnika* 1985. godine.

Da je partizanski strip popularnošću nadišao i prešao granice Jugoslavije govori činjenica kako je strip „Partizani (Konvoj za El Shat)“, za čije su epizode scenarije pisali Đorđe Lebović, Zvonimir Furtinger, Marcel Čukli i Ervin Rustemagić, a čiji je crtež potpisivao Julio Radilović – Jules, izlazio redovito u Nizozemskoj, prvi puta 1976. godine. Nizozemski izdavač ovoga strip bio je *Eppo* iz grada Haarlema, koji ga je i naručio, a strip je objavljen u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji tek 1985. godine u albumskom formatu.

4.8 Humoristični strip (1966. – 1974.)

Jedina dva primjera humorističnog stripa koji dovoljno autentično prikazuju povijesnu tematiku da bi zaslužili svoje mjesto na ovome popisu, a dovoljno karikaturalni i namjerno humoristični da bi sačinjavali sasvim posebnu cjelinu unutar tog popisa, su „Petrica Kerempuh“ (1966.) i „Barun Trenk“ (1974.). Autor oba stripa je Ivica Bednjanec, a oba, iako karikaturalni, uzimaju povijesne predloške kako bi prikazali jednu autentičnu povijesnu priču na jedinstveno duhovit način u karakterističnom Bednjančevom crtačkom stilu, s jasnim konturama i linijama, na granici između realističnog i grotesknog. „Petrica Kerempuh“ izlazi u Beogradu, i to u izdanju *Zenita*, a „Barun Trenk“ je prvi puta objavljen u Zagrebu, i to na stranicama *Zabavnog omladinskog vjesnika* (ZOV). Oba su doživjela nekoliko ponovnih izdanja, što svjedoči o popularnosti ove jedinstvene pojave u kontekstu hrvatskog stripa s povijesnom tematikom.

4.9 Nacionalni i nacionalistički narativi u stripu (1985. – 2003.)

Krajem osamdesetih godina i na političkoj i na društvenoj sceni došlo je do liberalizacije prostora javnog govora i nacionalnog izjašnjavanja. Ta liberalizacija pratila je i promjene u strip produkciji, posebice u pogledu povijesne tematike nacionalnog narativa. S dolaskom devedesetih godina, nakon domovinskog rata i konačno nezavisnošću Republike Hrvatske, nacionalne teme postale su poželjne. Od tada su nastali stripovi koji su se bavili temama ranog hrvatskog srednjovjekovlja i hrvatskog kraljevstva, kao jednog nepresušnog izvora za pustolovine i uzbuđenja.

Jedan od najplodnijih autora upravo za to razdoblje hrvatske povijesti bio je Željko Lordanić, koji je od 1986. do 2004. godine objavio niz stripova na ovu temu. Prvi od njih je strip „Izdajnik“, koji se ponovno vraća na temu borbe protiv Turaka i 16. stoljeće, što i nije neobično imajući na umu kako izlazi i dalje u doba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1986.

godine) i to u izdanju kulturnog stripovskog magazina *Patak* iz Požege. Idući njegov povijesni strip pojavljuje se na stranicama *Modre laste* 1988. godine, vraća se na jednu popularnu temu u kontekstu nacionalnog „uskrsnuća“ a to je „Dolazak Hrvata“, koji je napravljen prema književnom predlošku istoimenog naziva iz 1924. godine, a djelo je Ksavera Šandora Đalskog. Nakon toga, od 1994. do 1996. godine u „Modroj lasti“ objavljuje strip „Petar Krešimir IV.“, a 1997. godine slijedi strip o posljednjem hrvatskom kralju „Petar Svačić“ objavljen u istom časopisu, u kojem će biti objavljeni i drugi Lordanićevi povijesnih stripovi iz idućeg desetljeća: „Ljubav u Zadru“ (2000.), „Kršanov izbor“ (2001.), „Nove oluje“ (2002.), „Domagoj“ (2002.) i „Trpimirov graditelj“ (2003.). Svaki od ovih stripova bavi se povijesnim temama studiozno i edukativno, nastojeći što više približiti čitatelju duh vremena. U skladu s time, crtež je detaljan, ali jednostavan, kolor jasan i čitljiv. Lordanić je svojim radom na ovim stripovima dao dotada u mediju popularne kulture zanemarivanim temama hrvatske povijesti mjesto u povijesti hrvatskog stripa. Njegov doprinos stoga samo umjetničko-stripovski, već i edukativno-povijesni.

U *Modroj lasti* u tom razdoblju izašao još jedan povijesni strip serijal, „Znameniti hrvati“, i to po crtežu i scenariju Dušana Gačića 1999. godine. U kontekstu značaja nacionalnih tema devedesetih godina važno je spomenuti i strip serijal Miljenka Romića „Sinjska alka“ koji je izlazio 1994. godine u dnevnim novinama *Slobodna Dalmacija*, djelo jednostavnog crteža prilagođenog novinskom formatu koji donosi priču o nastanku tradicije sinjske alke.

Dva strip iz ovog razdoblja koji se bave temom hrvatske nacionalne povijesti nisu originalno izašli u Hrvatskoj. Oba je nacrtao Stanko Bešlić, a u slučaju jednog od njih je i scenarist, i to stripa „Neizvjestan lov“, koji prikazuje pripovijest iz ranosrednjovjekovne povijesti Hrvata, a objavljen je u *Zimskom zabavniku* Malih Novina u Sarajevu 1985. godine. Iste godine objavljen je drugi njegov rad, ovoga puta prema scenariju Zvonimira Furtingera, „Na suprotnim stranama“. Tema strip je ponovno borba protiv Turaka, a strip je objavljen u *Politikinom zabavniku* u Beogradu. Bešlić se svojim crtežom uklapa u tradiciju realističkog crteža koji se ipak ističe u odnosu na crtače iz prethodnih razdoblja svojim kadriranjem. Upotrebom različitih perspektiva unutar pojedine table, kao i odstupanjem od šabloniziranja veličine kadrova, njegovi stripovi povijesne tematike postaju jasno prepoznatljivi u odnosu na stripove sa sličnim temama. Također, iako se ne radi o stvarnim povijesnim događajima, scenariji su inspirirani stvarnim povijesnim iskustvom, odnosno autentičnim vremenskim razdobljem u hrvatskoj prošlosti.

4.10 Domovinski rat u stripu (1990. – 1992.)

Od početka Domovinskog rata dolazi i do sve veće prisutnosti ratnih tema u većini umjetničkih medija, pa tako i stripu. Ovaj rat, za razliku od Drugog svjetskog, nije prikazivan kao klasična pustolovna borba junaka u divljini s ljubavnim zapletom, već kao mračno i teško razdoblje. Ipak, i unutar teme Domovinskog rata, kao i kod partizanskog i ustaškog stripa možemo primijetiti kako postoji jasna podjela na dobre i loše momke, te se često upotrebljavaju stereotipizirani prikazi hrvatskih i srpskih vojnika.⁵⁷ Većina njih izašli su u *Plavom Zabavniku* 1992 godine: „Vatreno pranje“ (scenarist Miki (pseudonim Miljenka Horvatića), ilustrator Joakim Dabo-Dasa (pseudonim Esada Ribića)), „Priča o kacigi“ (scenarist i ilustrator Radovan Devlić), „Mudraci“ (scenarist i ilustrator Štef Bartolić), „Savjest“ (scenarist Brajen Dragičević, ilustrator Goran Sudžuka), „Čistači“ (scenarist Miki (pseudonim Miljenka Horvatića), ilustrator Cal (pseudonim Maria Kalodžere)), „Povratak Fabijana Latinovicza“ (scenarist i ilustrator Radovan Devlić) i „Balkanska novogodišnja rapsodija“ (scenarist i ilustrator Edvin Eddy Biuković). Jedan od ovih autora, Devlić, obilježio je i prethodna desetljeća kao dio avangarde na hrvatskoj strip sceni, posebice u okviru Novog kvadrata (skupine mladih strip crtača okupljenih oko časopisa *Polet*), te će svoje estetske i konstrukcijske karakteristike prenijeti i na povijesnu tematiku, stilski nevezano uz stripove NOB-a. U svakom od ovih stripova radi se o kratkoj priči jednostavnog crteža koje svaka na svoj način daju sliku Domovinskog rata, bilo koristeći junake ili antijunake, bilo da „šalje posebne, drukčije poruke: poruke o žrtvovanju u zaštiti nevinih ili poruke nade u skori kraj rata i pobjedu“.⁵⁸

Poseban primjer iz ovog razdoblja predstavlja strip „Superhrvoje“ autora Nikole Listeša (uz suradnju Siniše Ercegovca) koji na jedinstven način uvodi superheroje u opus hrvatskog stripa. S obzirom na to da su superheroji specifično američki kulturni fenomen i da ni u drugim europskim strip tradicijama se superheroji nisu često pojavljivali, nije neobično ovako kasno njihovo pojavljivanje u Hrvatskoj (1992. godine). Iako su se superheroji iz produkcije dviju najvećih stripovskih izdavačkih američkih kuća, „Marvela“ i „DC“-a, često pojavljivali na stranicama domaćih hrvatskih i jugoslavenskih strip revija, urednici i autori do sada se nisu upuštali u eksperimentiranje s hrvatskim strip junakom. Zašto je ovo specifično američki fenomen te nije repliciran u većoj mjeri u Europi ni na drugim kontinentima pitanje je za jednu širu i dublju studiju. Ipak, već i same okolnosti objavljivanja „Superhrvoja“ paralelne su s nastankom američkih strip junaka, posebice jednog od najpoznatijih likova američkog stripa, Kapetana Amerike. Kao i „Superhrvoje“ i Kapetan Amerika nastao je za vrijeme rata, točnije

⁵⁷ Andrea Matošević „Hrvatski strip 1990-ih: Etnološki aspekti“. U: *Etnološka tribina* 34-35(27-28), 2005., str. 81-83.

⁵⁸ Isto, str. 83.

1940. godine, te kao obični Amerikanac preuzeo odgovornost na sebe kako bi svojim novootkrivenim moćima pridonio borbi za nacionalnu stvar. U slučaju Superhrvoja, radi se o emigrantu, Hrvoju Horvatu, koji nakon što dobije misterioznu pošiljku odluči ostaviti svoj život u Njemačkoj, te se pridružiti obrani Domovine, gdje za vrijeme jednog neprijateljskog napada postane „čovjek od kamena“, i dobije nadljudske moći kontrole kamena i pretvaranja svojeg tijela u kamen. Iako se ne radi o klasičnoj priči s povijesnom temom, ovaj strip ej važan kao primjer primjene fantastike na jedan povijesno aktualni narativ. U tom smislu „Superhrvoje“ predstavlja jedinstvenu točku unutar hrvatske strip povijesti, kao jedan od rijetkih izravnih pokušaja unošenja američkih mitoloških kulturnih elemenata u hrvatski strip. Ova činjenica nije neobična imajući na umu kako je hrvatska kulturna politika toga doba bila usmjerena prema tome kako bi se Hrvate i hrvatsku kulturu prikazalo što „zapadnjačijom“ spram „istočnih“ Srba. Strip je izlazio u izdanju „Slobodne Dalmacije“ iz Splita. Razlog za uvrštavanje ovog stripa u povijest hrvatskog stripa povijesne tematike je to što, unatoč tome što se radi o sasvim fiktivnoj priči, koja zbog svoje superherojske tematike više prelazi u sferu čiste fikcije, ipak možemo promatrati kao svojevrsno povijesno svjedočanstvo, s obzirom na to da se radi o određenom vremenskom razdoblju, specifičnom povijesnom krajoliku i prepoznatljivom povijesnom kontekstu (Domovinski rat).

4.11 Albumi (1985. – 2019.)

Kraj 20. stoljeća i početak novog tisućljeća označio je i početak novih trendova u hrvatskoj strip produkciji. Među njima je i sve češće objavljivanje albuma. U SAD-u, album kao termin ne postoji, već se koriste termini „comic book“, za strip čije epizode su objavljivane periodično, a kasnije su sabrane u albumu, i „graphic novel“, za strip u kojem je sadržana jedna, jedinstvena priča koja nema nastavaka. U europskoj strip tradiciji, albumom se općenito smatra strip većeg (A4) formata koji izlazi u samostalnom izdanju. Najčešće jedan album sadrži jednu dužu epizodu nekog serijala ili jedinstvenu priču kao graphic novel, no može biti i iznimaka.

Jedan od prvih albuma s povijesnom tematikom u hrvatskoj izašao je u izdanju *Kršćanske sadašnjosti* pod naslovom „Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metoda – Sofija i Sokol“ 1985. godine, a na stripu su radila trojca autora: scenarist Dubravko Horvatić, crtač Radovan Devlić i kolorist Igor Kordej. Strip predstavlja kuriozitet u kontekstu opusa hrvatskog stripa povijesne tematike, s obzirom na to da sadrži religijsku tematiku, što nije bila česta pojava. Posebnu vrijednost u stripu predstavlja detaljan pristup prikazu arhitekture i autentične povijesne odjeće i opreme, koje dobiva posebnu vizualnu snagu bogatim kolorom koji primjenjuje Kordej.

Te i iduće godine bit će objavljeno još četiri albuma u ovom serijalu koji će prikazivati različita razdoblja u životima Ćirila i Metoda, i to u suradnji istog autorskog trojca.

Krajem 80-ih godina, konkretnije 1989. godine pojavljuje se još jedan strip religijsko-povijesne tematike, a radi se o radu crtača Julija Radilovića – Julesa i scenarista Ive Miličevića pod naslovom „Međugorje – Gospa i djeca“, koji izlazi u vlastitoj nakladi autora. Iako se djelomice radi o religijskoj propagandi, strip prikazuje povijesni razvoj događaja vezanih uz samu fenomenologiju Međugorja kao mjesta hodočašća. Osim ovog rada, Julio Radilović – Jules u ovom razdoblju objavljuje još dva albuma povijesne tematike. Prvi od njih je iz 1987. godine, „Sisak moj grad“, u suradnji s Đurđicom Vuković, Brankom Golićem i Mladenom Merzelom, a izdanju *Centra za kulturu Vladimir Nazor* iz Siska. Drugi također predstavlja posvetu jednom hrvatskom gradu, Zagrebu, a nosi naslov „Martin iz Zagreba, Martin u Zagrebu“, koji je izašao krajem 1980-ih godina, a izdavač stripa je *Muzej grada Zagreba*. U oba stripa prisutan je poseban i prepoznatljiv autorski rukopis Julija Radilovića, koji karakterizira preciznost i ujednačeno kadriranje, što doprinosi autentičnom prikazivanju. I crtač Radovan Devlić sa scenaristom Miljenkom Horvatićem odlučio je napraviti strip posvetu povijesti jednoga grada, u ovome slučaju Varaždinu, istoimenim strip albumom, koji je objavljen u izdanju *Garestina* 1993. godine. Radovan Devlić je sa scenaristom Darkom Macanom (kasnije i crtačem Dušanom Gačićem) napravio još jedan strip povijesne tematike te iste godine, a radi se o strip albumu „Strossmayer“. U tim stripovima, Devlić, kao i Radilović, temama pristupaju ozbiljno, s preciznim realističkim crtežom baziranom na postojećim povijesnim prikazima i opisima povijesnih figura i arhitekture.

Još jedna povijesna biografija u strip albumu iz ovog razdoblja dolazi od autora Adama Ćurdinjakovića, koji 1991. u izdanju *Produkcije Art* iz Privlake objavljuje „Bana Jelačića“. Iako se radi o djelu manje likovne kvalitete od prethodno navedenih, ipak predstavlja važan doprinos opusu strip albuma s početka 90-ih godina. Drugi Ćurdinjakovićev strip album s povijesnom tematikom pod nazivom „Čaruga“, bavi se modernom verzijom već dobro zastupljene teme u hrvatskom stripu, hajdučkom borbom protiv vlasti. Narativ stripa utemeljen je u stvarnoj povijesnoj priči o Jovi Stanisavljeviću Čarugi, razbojniku (hajduku) koji djelovao početkom 20. stoljeća te je bio poznat i kao „Slavonski Robin Hood“.⁵⁹ O njemu je snimljeno i nekoliko filmova, a Ćurdinjaković je prvi koji je njegov lik i djelo predstavio u stripovskom formatu. Strip je izašao u izdanju *KIC-a Privlačica* iz Privlake 1990. godine.

⁵⁹ Nataša Puljašić i Ivana Vučemilović-Grgić, „Jovan Stanisavljević Čaruga“. U: *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, sv. 2, br. 2., 2011., str. 77.-81.

Godine 1996. izašao je i strip album autora Borisa Talijančića, „Borna – Jesen Avara“ u izdanju *Školske knjige*, koji se tematikom uklapa u opće društveno raspoloženje nacionalne obnove, prikazujući jednu povijesnu priču iz razdoblja rane hrvatske povijesti. Ova priča dobila je i svoj nastavak u obliku albuma „Borna – Godina konja“, koji je nastao godinu dana kasnije, za drugog izdavača (*IKOMOT*). Godine 2013. Talijančić će u suradnji sa scenaristom Milkom Pekom objaviti još jedan strip slične tematike „Neretljanski ratnik“ u izdanju *Stripforuma*, koji je „primjer klasičnog stripa, visoke razine“. 2000-ih godina izlazi još nekoliko stripova povijesne tematike, između ostalih i „Bitka kod Siska 1593.“ scenarista Krešimira Zimonića i ilustratora Dušana Gačića, čime i ovaj važan događaj u hrvatskoj povijesti dobiva svoju stripovsku interpretaciju. Strip karakterizira jednostavan, stilizirani crtež, sa zgasitim koloritom koji gotovo da podsjeća na akvarelne boje. Linije crteža su napravljene slobodnim potezom crtača, što dovodi do povremenog preklapanja granica između likova i objekta što povećava dojam dinamičnosti pokreta i interakcije između likova. Album je izdala *Matica hrvatska Sisak* 2003. godine. Jedan od najpoznatijih događaja iz hrvatske prošlosti, urota Zrinskih i Frankopana, nakon 65 godina dobiva svoju novu verziju, ovoga puta prema scenariju Đurđe Biočić i crtežu Adama Biočića, 2006. godine. Strip je izašao u Kutini, u izdanju kuće *Spiritus movens*, te predstavlja još jedan u nizu strip albuma koji u ovom razdoblju izlaze u manjim nakladama i nižih produkcijskih vrijednosti (u smislu lošije opreme albuma). Iduće desetljeće, 2010.-te godine obilježio je pad produkcije stripova povijesne tematike, izuzevši već spomenutog „Neretljanskog ratnika“ i još nekolicinu manje poznatih radova. Nekoliko godina prije samog „Neretljanskog ratnika“ scenaristica Sonja Tomić i ilustrator Roko Idžojić u Virovitici (izdavač Mikešland) objavljuju još jedan primjer spoja religijske i povijesne tematike u hrvatskom stripu, i to kroz priču Svetom Roku u istoimenom strip albumu. Sam crtež je poprilično ekspresivan i šarolikog kolora, a osim umjetničke posjeduje i edukativnu funkciju. Nekoliko godina kasnije, 2014., objavljen je strip album „Domovinski rat u stripu“. Album je zapravo kolekcija dvadesetak stripovskih priča vezanih uz Domovinski rat. Izdavač albuma je *Stripforum*. U albumu se nalazi mnoštvo različitih autora i pristupa ovoj temi, čime se dobiva pregled ne samo stripa vezanog uz tematiku Domovinskog rata, već i suvremene scene strip autora. Jedan od novih stripova čija tema je povezana s povijesnim događajima je strip „1573.“, crtača i scenarista Nika Titanika (pseudonim Nikole Plečkog). U njemu su na satiričan način prikazani motivi iz seljačke bune predvođena Matijom Gupcem, kroz prizmu humora i karikaturalnog crteža. Ovakav vid obrade povijesne teme nije neviđen ni u svjetskim okvirima, a najbolji primjer za usporedbu je francusko-blegijski strip „Asterix“, izvorno nastao prema scenariju René Goscinnya i crtežu Alberta Uderzoa. Zbog toga i album „1573.“ predstavlja zanimljiv pokušaj

prikazivanja teme iz hrvatske povijesti na jedinstven i originalan način, a karikaturalan crtež prisutan u stripu je prepoznatljivo Titanikov, s velikim, prenaglašenim nosevim i ušima likova, i uvijek s vrlo ekspresivnim izrazom lica.

5. KLASICI HRVATSKOG STRIPA POVIJESNE TEMATIKE

Unutar opusa hrvatskog stripa povijesne tematike, možemo izdvojiti nekoliko radova koji se kvalitetom mogu svrstati u sam vrh hrvatske strip umjetnosti. Neki od njih svoje mjesto u tom odabranom društvu zaslužili su svojim zanimljivim likovnim izrazom, drugi zbog vrhunskog scenarija koji dosljedno i dinamično vodi čitatelja kroz radnju, a oni najbolji sinteza su vrhunskog crteža i vrhunskog teksta, što strip u svojoj osnovi i jest.⁶⁰ Tako su od samih početaka stripa u hrvatskoj svoj doprinos ovoj tematici dali dvojica vjerojatno najznačajnijih autora hrvatskog stripa 20. stoljeća – Andrija Maurović i Walter Neugebauer.

Od njih dvojice, Maurović je napravio veći broj stripova s povijesnim temama, i to tijekom čitave svoje karijere, i u predratnom razdoblju („Zlatarevo zlato“), i za vrijeme Drugog svjetskog rata („Seoba Hrvata“, „Kralj Tomislav“) i u poslijeratnom razdoblju („Brodolomci na otoku Mega“, „Hajdučka pjesma“, „Ivo i barba Niko“ itd.). Neka od njegovih najzanimljivijih ostvarenja u pogledu hrvatske povijesne tematike nastala su upravo u najturbulentnijim trenucima u životu ne samo Maurovića već i cijele Hrvatske, za vrijeme Drugog svjetskog rata. Već spomenuta „Seoba Hrvata“ (kasnije „Knez Radoslav“) i „Kralj Tomislav“ predstavljali su doista jedinstvene pojave u opusu hrvatskog stripa. Iako su neizbježne već spomenute usporedbe s američkim „Princem Valiantom“ Harolda Fostera u smislu spajanja povijesti i fantastike, ipak se radi o specifičnoj hrvatskom epu. U samome stripu miješaju se elementi narodnih mitova (sedmero braće i sestara koji su predvodili seobu Hrvata skupa s Radoslavom), fantastike i autorove fikcije (borbe s Amazonkama), te povijesnih događaja (savezništvo s Avarima, pad Salone itd.). Štoviše, sam Žrnovački isticao je da mu je namjera bila napraviti hrvatsku verziju „Nibelunga“⁶¹, odnosno hrvatski povijesni ep. Sličan postupak Žrnovački će ponoviti i u drugom Maurovićevom stripu „Kralj Tomislav“ koji počinje izlaziti od 65. broja odmah po završetku „Kneza Radoslava“. Ponovno se u stripu miješaju elementi povijesnosti i fikcije, a sve s ciljem stvaranja ili reprodukcije hrvatskih nacionalnih mitova, no lišenu krutog nacionalizma i fašizma karakterističnog za neke druge medije u samoj NDH. Povijesni stripovi Maurovića i Žrnovačkog više podsjećaju na romantičarske nacionalne mitove 19. stoljeća pomiješane s avanturističkim duhom moderne, unatoč kontekstu u kojem nastaju. Što se tiče samoga crteža, Maurović se ne suspreže koristiti iste one tehnike i stil koji su ga učinili prepoznatljivim prilikom izrade stripova i drugih žanrova. Tako su sve scene borbe, bilo masovne bilo pojedinačne, popraćene snažnim

⁶⁰ W. Herdeg, i D. Pascal, *The Art of the Comic Strip*, 1972., str. 6.

⁶¹ Rudi Aljinović, „Zabavnik (1943 – 1945) – Tračak vedrine u tmurnom vremenu“ U: *Strip revija* 7 (2011.)

crtežom koji naglašava pokret i napetost scene. Snažne ekspresije na licu likova odaju intenzitet njihovih emocija, a iako ponekad prenaplašene, nikada nisu neuvjerljive. Maurović se pokazuje i kao majstor monumentalnosti, tako da i masovne scene panoramskog kadra koje se pojavljuju u pojedinim dijelovima stripa dodatno naglašavaju epiku povijesnog prostora i vremena u kojem se radnja odvija. Iako je na „Kralju Tomislavu“ radio kratko vrijeme i nacrtao samo osam stranica⁶², oba dva navedena stripa ratnog razdoblja možemo svrstati u jedinstvena ostvarenja ne samo Maurovićeva opusa, već i u historiografiji hrvatskog stripa, obzirom da se radi o jedinstvenom spoju povijesne epike, pustolovne priče i dinamičnog crteža.

Ni u postratnom razdoblju Maurović nije prestao stvarati vrhunske stripove povijesne tematike. Štoviše, njegovi stripovi dobili su dodatnu vrijednost kako je njegovo crtačko iskustvo raslo, a posebice kada se u njegovim povijesnim djelima počeo pojavljivati kolor. Jedno od njegovih najmonumentalnijih djela iz tog razdoblja je „Čuvaj se senjske ruke“, stripu koji je nastao po istoimenom romanu Augusta Šeone, a scenarij za strip prilagodio je Norber Neugebauer, Walterov brat i česti suradnik. Šenoini romani gotovo sigurno su najčešći književni izvor inspiracije za hrvatske strip autore, a „Čuvaj se senjske ruke“ nije iznimka u tom pogledu, s obzirom na to da su ga napravili u stripu i neki drugi autori (Kinert, Lobačev i drugi). Ipak, od svih njih vjerojatno najkvalitetniji strip je upravo Maurovićev. Maurović dodaje svojim uobičajeno sadržajnim kadrovima dodatnu dimenziju upotrebom kolora, koji savršeno komplementira dinamici radnje u stripu, te mu dodaje vrijednost atmosfere. Dinamične scene prepune akcije tako su obogaćene dimom baruta, udaranjem valova u stijene, maglovitim morem, a sve to postignuto je dozom suptilnošću i gradacije sive boje, čime se postiže gotovo fantastični krajolik nestabilnog obujma i forme. I sami likovi, bilo prikazani u krupnom planu, bilo kao dio mase, dodatno se ističu svojom pojavom, i svaki dio njihovog tijela i odjeće birano je koloriran kako bi naglasio njihovu individualnost u sceni. Možemo ustvrditi kako „Čuvaj se senjske ruke“ pripada samom vrhuncu hrvatskog strip stvaralaštva.

Još jedno Maurovićevo djelo možemo svrstati među njegove najbolje stripove, iako se ne radi o isključivo Maurovićevom djelu. Strip „Neznanac“ nastao je, kao što je već spomenuto, ranih 50-ih godina prošloga stoljeća, kada se strip produkcija tek počinje vraćati na onu razinu kakvu je imala u razdoblju prije Drugog svjetskog rata. Scenarij za strip je napisao Nikša Fulgosi, po motivima svog nerealiziranog scenarija za film o Petrici Kerempuhu (koji je trebao režirati Krešo

⁶² Isto.

Golik).⁶³ Iako se radi o pustolovnoj priči ponekad humorističnog karaktera, ipak je prisutan osjećaj za povijesnost prikazanog razdoblja (srednjega vijeka), te naracija na sasvim prikladan dinamičan način teče iz table u tablu, a iako je strip nedovršen, predstavlja jedan od uspješnijih scenarijskih pothvata Nikše Fulgosija. Ipak, najveću vrijednost ovoga stripa predstavlja činjenica da su tijekom njegovog izlaženja 1952./53. godine na njemu radila čak četvorica vrhunskih crtača. Prvi od njih je Walter Neugebauer, kojem je ovo predstavljao jedan od rijetkih izleta u svijet realističnog povijesnog stripa, zatim je strip preuzeo Andrija Maurović, nakon njega rad je nastavio Aleksandar Marks, a posljednji njegov autor je bio Julio Radilović Jules, kojem je ovo ujedeno bio i debitantski nastup na hrvatskoj strip sceni. Svaki od ovih autora ostavio je vlastiti pečat na stripu, i među njima se vide jasne razlike. Tako je Neugebauerov prepoznatljivi karikaturalni crtež prisutan čak i u ovom realističnom izdanju, što se najviše vidi na načinu kako gradi ekspresije pojedinih likova u stripu, pogotovo zlikovaca. Maurović s druge strane ponovno pokazuje svoje umijeće igranja s nijansama svjetlosti i tame kako bi dočarao atmosferu prikaza, i naglasio pokrete likova u dinamičnim scenama. Aleksandar Marks za strip je uradio tek nekolicinu tabli, niže kvalitete, s obzirom na to da nije tom poslu pristupio s entuzijazmom i energijom kao u nekim drugim svojim radovima.⁶⁴ Konačno, Jules je ovom stripu pristupio kao već izgrađeni crtač s ogromnim potencijalom, što će pokazati u svojim kasnijim radovima. Četvorica crtača stripa „Neznanac“ predstavljaju neobičnu okolnost u povijesti hrvatskog stripa – okolnost koja je spojila nekoliko generacija autora, koji su svaki na svoj način obilježili povijest stripa više nego itko drugi (Neugebauer, Maurović i Jules).

Upravo posljednji od njih, Jules, 1956. godine objavljuje monumentalno djelo „Kroz minula stoljeća“ u Plavome vjesniku, koje predstavlja možda i najambiciozniji pokušaj stvaranja autentične povijesne priče vezane uz hrvatsku prošlost. Tri epizode ovoga stripa, čiji je scenarist Zvonimir Furtinger (dugogodišnji Julesov suradnik na stripovima razne tematike), obuhvaćaju razdoblje od dolaska Hrvata na Jadran do provale Tatara u trinaestome stoljeću i predstavljaju „istinsko remek-djelo hrvatskoga (i svjetskog!) stripa u kojemu se Furtingerovo enciklopedijsko znanje i umijeće umjetničkog oživljavanja suhoparnih povijesnih činjenica savršeno amalgamiraju s Radilovićevom poslovičnom predanošću detaljističkome stripskom crtežu koja podrazumijeva izučavanje izvorne odjeće, scenografije i običaja određenih razdoblja do

⁶³ Rudi Aljinović i Mladen Novaković, *Nikša Fulgosi*, 2012. URL: <http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/fulgosi-niksa/>

⁶⁴ Rudi Aljinović, „Neznančeva priča“. U: *Neznanac*, (ur.) Mladen Novaković, Zagreb: Stripforum, 2009., str. 65-68.

najsitnijih pojedinosti.“⁶⁵ Da ovakav vrijednosni sud nije pretjeran dovoljno govori i činjenica kako se i u ostalim Julesovim stripovima ponavljaju iste karakteristike. Njegova posvećenost preciznosti i autentičnosti savršeno odgovaraju potrebama stripa povijesne tematike. Dodatnu vrijednost predstavlja i činjenica da se prva epizoda stripa bavi temom antike na hrvatskim prostorima, što će se pokazati jedinstvenim primjerom u kontekstu opusa hrvatskog stripa. U konačnici "Kroz minula stoljeća" predstavlja još jedan pokušaj prikazivanja epskih priča iz hrvatske prošlosti, te iako kroz prizmu pustolovne fiktivne priče, strip nosi sa sobom i edukativni karakter, s obzirom na to da se doista radi o autentičnom prikazu vremena radnje. Osim toga, Julesov crtež, iako manje dinamičan od Maurovićevog, na tragu klasika američke strip scene (Fostera, Raymonda i drugih) uspješno koristi postupak kadriranja i očista neposredne blizine radnje i čitatelja kako bi potaknuo interes i napetost kod čitatelja na jedinstven način.

Julesovu želju za autentičnošću dijelio je i njegov kolega Ivica Bednjanec, čiji opus stripova koji se bave povijesnim temama iz hrvatske prošlosti ima iznimnu edukativnu vrijednost. Iako se radi o pričama koje su plod autorove mašte, prikazani događaji, arhitektura, dojeća i krajolik nastoje se približiti dokumentaristički autentičnom prikazu.⁶⁶ Čitav njegov opus u izdanju *Nikad robom* može se predstaviti kao jedinstveni pothvat, unutar kojeg je pokušao staviti naglasak na neke manje poznate događaje iz hrvatske prošlosti, poput bitke kod Gvozdanskog, koje je u nekim izjavama nazvao i „hrvatskim termopilima“.⁶⁷ Iako njegov crtež djeluje oskudno i jednostavno u usporedbi s Maurovićevim ili Julesovim, nije ništa manje prikladan u prikazu ovih tema, a u scenarističkom smislu njegovi povijesni stripovi predstavljaju doista jedinstveni serijal koji zaslužuje svoje mjesto među klasicima hrvatskog stripa.

Od stripova partizanske tematike, jedno od najuspješnijih ostvarenja predstavlja strip „Demonja“ Žarka Bekera. U njemu možemo naći gotovo sve osnovne elemente koji karakteriziraju partizanski strip, no „Demonja“ ipak u nekim segmentima odstupa od uobičajenih šablona toga žanra. Iako se radi o pustolovnoj priči smještenoj u ratno razdoblje, gdje je jasna razlika između dobra i zla i gdje je glavni junak, Nikola Demonja (stvarna povijesna osoba, zapovjednik Dvanaeste slavonske divizije NOVJ-a), nesumnjivo heroj i fokus priče, ipak u „Demonji“ postoje i elementi koji mu daju kompleksnost veću od uobičajene u partizanskom stripu. Naime, u „Demonji“ nije prisutna simplificirana akcijska radnja i stereotipni likovi, već

⁶⁵ Rudi Aljinović i Mladen Novaković *Zvonimir Furtinger*, 2012. URL: <http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/furtinger-zvonimir/>

⁶⁶ Krešimir Zimonjić „Bednjanec“. U: *4. salon jugoslavenskog stripa – Vinkovci '88*, (ur.) Dubravko Mataković, Vinkovci: Omladinski kulturni centar, 1988., str. 20-25.

⁶⁷ Isto.

kompleksni odnosi između likova koji i sami posjeduju prirodnu, autentičnu individualnost, osim titularnog junaka Demonje, tu su i njegov kolega i čete Griva i djevojka Borica, ljubavni interes glavnog lika. Njihovi dijalozi i njihove unutrašnje borbe izražavaju želju scenarista Danka Oblaka da rat približi individualnom nivou čitatelja, umjesto da sekvencijalno traži od crtača da prikazuje prizore borbe i vojnih akcija. I sam Beker pohvalio je scenarij kao „izvanredan“, „lako čitljiv“ i „zanimljiv“. ⁶⁸ Bekerov crtež može se opisati sličnim epitetima. Njegove linije fluidno oblikuju likove i njihovo okruženje, što ostavlja dojam lakoće poteza koji iz stranice u stranicu sekvencijalno vodi čitatelja kroz radnju. Iako kod njega nema Maurovićeve energičnosti ili Julesove preciznosti, Bekerove bogate linije i intencionalne igre kontrasta svjetla i sjene na poseban način obogaćuju povijest hrvatskog stripa, a u „Demonjinom“ slučaju, predstavljaju i sam vrhunac partizanskog stripa. S ovom konstatacijom slaže se i čuveni beogradski strip povjesničar Žika Bogdanović koji je „Demonju“ nazvao jednim od najboljih jugoslavenskih ratnih stripova ⁶⁹, a slaže se i čitalačka publika Plavog vjesnika koja ga je u anketi koju je provodila redakcija ocijenila najboljom ocjenom od svih domaćih stripova u razdoblju u kojem je izlazio (1960.). ⁷⁰

Sve već navedene crtačke karakteristike možemo primijetiti i kod drugog Bekerovog stripa iz ove godine, a to je „Zaviša“. Scenarij za ovaj strip napisao je već spomenuti Zvonimir Furtinger, a njegova suradnja s Bekerom nije ništa manje uspješna od suradnje s Julesom. Upravo „Zaviša“ je ujedno i najpoznatiji Bekerov strip, što nije slučajno s obzirom na to da se u njemu pokazuje sva raskoš njegovo crtačkog talenta. U ovoj fiktivnoj priči o srednjovjekovnom vitezu po imenu Zaviša koji doživljava razne zgrade i nezgode u jednom burnom povijesnom okruženju srednjovjekovne Hrvatske Bekerov crtež savršeno odgovara radnji. Ovoga puta njegov crtež nadopunjen je kolorom koji daje dodatnu energiju i individualnost prikazanim likovima, a iako se radi o romantičarskom prikazu srednjeg vijeka, ipak Beker pokazuje dosljednost i zadržava vjerodostojnost u prikazu života jednoga razdoblja. Posebnu vrijednost strip ima zbog toga što se ne radi o izgradnji nekog velikog nacionalnog mita, već o jednostavnoj ljudskoj priči i pustolovini, što pokazuje da je interes za ovu temu bezvremenski, ili bolje rečeno svezvremenski.

Ratni strip vratio se u većoj produkciji tijekom izbijanja novoga rata, Domovinskog, 1991. godine, i u tom kontekstu predstavlja svojevrsan novitet u odnosu na prošlo razdoblje. Iako ova tradicija ratnog stripa postoji na hrvatskoj sceni još otprije, ipak postoje neke ključne razlike

⁶⁸ Veljko Krulčić „Kuriozitet ili nakladnički eksces – „Demonja“ anno Domini 1968.“ U: *Demonja – Oblak, Beker, Sinovčić*, (ur.) Veljko Krulčić, Zagreb: ART 9, 2013.

⁶⁹ Isto, str. 9.

⁷⁰ Isto, str. 8.

između strip o Domovinskom ratu i partizanskog stripa. Glavna od ovih razlika je kontekst nastajanja. Partizanski strip mahom nastaje 1950-ih i 60-ih godina, godinama i desetljećima nakon završetka rata, kada se već ratna situacija romantizira i stavlja u pustolovni kontekst. S druge strane, najveći dio stripova koji se bave temom Domovinskog rata nastaju upravo njegovo vrijeme. Stoga su ovi stripovi uglavnom obilježeni mračnijim pristupom, ponekad ciničnim ponekad optimističnim, ali uvijek s težnjom da se ratna situacija prikaže dostojno i uvjerljivo. Među stripovima koji se bave Domovinskim ratom najviše se ističe „Superhrvoje“ koji je zauzeo gotovo mitološko mjesto u memoriji strip ljubitelja, ali i šire javnosti. Iako se ne radi o stripu posebne crtačke ili scenarijske kvalitete, njegova posebnost je u sadržaju koji prikazuje. Superheroji su specifično američki stripovski izum i dio američke stripovske kulture, te se nisu pojavljivali u europskoj strip tradiciji. Stoga „Superhrvoje“ predstavlja sasvim posebnu pojavu u kontekstu hrvatskog stripa, i specifične društvene okolnosti koje su dovele do njegovog nastanka čine ga vrijednim povijesnim svjedočanstvom. Tako zbog već spomenute očigledne sličnosti s Kapetanom Amerikom možemo govoriti o „Superhrvoju“ i kao o pokušaju „amerikanizacije“ hrvatske pop kulture, kao ratnom stripu s ciljem nacionalne propagande, te kao o ambicioznom i jedinstvenom poduhvatu u povijesti hrvatskog stripa. Sa svime navedenim, možemo zaključiti kako „Superhrvoje“ ovom popisu „klasika“ hrvatskog povijesnog stripa pripada ne toliko zbog svoje likovne kvalitete koliko zbog svojeg društvenog značaja i jedinstvenosti.

Konačno, nužno je spomenuti opus još jednog autora u kontekstu hrvatskog povijesnog stripa, a to su stripovi Željka Lordanića. Iako nikada nije dosegao razinu jednog Maurovića ili Julesa, te scenarijsku izvrsnost Furtingera ili Žrnovačkog, ipak njegovi stripovi svoje mjesto među „klasicima“ duguju svojoj edukativno-dokumentarističkoj kvaliteti. Neke od tema kojima se Lordanić u svojim stripovima pozabavio, posebice iz ranog srednjeg vijeka hrvatske povijesti, nisu dotada bile na adekvatan način obrađene u hrvatskom stripu, tako da ovaj opus doista zaslužuje poseban spomen u kontekstu hrvatskog stripa povijesne tematike. Od njegovih stripova kvalitetom se najviše ističu „Domagoj“ i „Trpimitov graditelj“, u kojima Lordanić pokazuje svoju crtačku zrelost i napredak u odnosu na svoje ranije radove, te postiže višu razinu preciznosti u crtežu i dosljedniju upotrebu kolora. Lordanić je uvijek ovim temama pristupio scenarijski autentično i dosljedno, te crtački precizno i razumljivo.

6. ZAKLJUČAK

Već letimičnim pregledom popisa stripova povijesne tematike, mogu se potvrditi neke tvrdnje izrečene u uvodnom dijelu rada. Naime, gotovo svi navedeni stripovi nastali prije 1990. godine izlazili su u epizodnom formatu u raznoraznim dnevnicima i tjednicima. Većina tih stripova pustolovne je tematike, što odgovara mediju stripa. Osim toga, veliki dio ovih stripova, iako je nastao u razdobljima ne demokratskih režima, lišen je ideologije u banalnom i vulgarnom smislu. Također, uniformiranost koja karakterizira zatvorena društva nije prisutna u mediju stripa. To se prije svega može zaključiti prema velikim stilskim razlikama između pojedinih autora. S druge strane, odabir tema jest u nekoj mjeri ideologiziran, što se ponajprije vidi po prisutnosti tema nacionalne povijesti u razdoblju NDH („Kralj Tomislav“, „Knez Radoslav“ itd.), tema Narodnooslobodilačke borbe („Demonja“, „Rankov odred“ itd.), i ponovno tema nacionalne povijesti u razdoblju stjecanja nezavisnosti 1990-ih godina („Borna“, „Ban Jelačić“ itd.). Dok su neki autori povijesnoj tematici pristupali kao kulisi za individualne drame, uzbudljive pustolovine ili ljubavne priče (poput nekih radova Maurovića, Kinerta, itd.), drugi su povijest nekog događaja, mjesta ili osobe nastojali prikazati što je moguće autentičnije i povijesno točne (Radilović, Bednjanec, itd.). Bez obzira koji pristup odabrali, autori su na svoj način obogatili hrvatski strip. Upravo ta raznolikost obilježila je strip od njegove pojave u Hrvatskoj do najnovijih izdanja. Iako nema sumnje da je strip svjetski fenomen, i da je u Hrvatsku došao relativno kasnije u odnosu na neke druge zemlje (SAD, Francuska, Engleska...), ipak ni u početnom razdoblju hrvatski strip kvalitetom nije zaostajao za svjetskim standardima. Autori poput Maurovića, Radilovića, Neugebauera i drugih tako su postali dio kanona ne samo hrvatske, već i svjetske baštine stripa. U toj baštini, hrvatski strip povijesne tematike također predstavlja važan dio njihovog opusa, čime se potvrđuje značaj povijesti kao izvora tematike i za radove pop kulture, a ne samo kao akademske discipline. Također, važno je istaknuti i povremeno pojavljivanje satiričnog stripa povijesne tematike (poput „Prot Pictures“ Dubravka Matakovića ili „Svi voždovi ljudi“ Ninoslava Kunca, oba iz 1991. godine) koji iako ne pripadaju direktno opusu stripa povijesne tematike, ipak predstavljaju blizak žanr, bar u smislu da se na satiričan i duhovit način prikazuje određene povijesne teme.

U širem smislu vrednovanja hrvatskog stripa povijesne tematike za sada ne postoje uvjeti za komparativnu analizu s povijesnim stripovima drugih europskih država. U tom smislu nedostaju ozbiljne studije ili znanstveni radovi koji se bave temom stripa, iako postoji pozitivan trend u

tekstovima o stripu koji se pojavljuju u studentskim radovima, fanzinima i strukovnim publikacijama, što pruža optimizam.

Ovaj pregled hrvatskih stripova povijesne tematike predstavlja prvi takav popis u stripovskoj historiografiji. Stripovi koji su analizirani u ovome radu ističu ona najkvalitetnija djela najpriznatijih autora, te u tom smislu ovaj rad predstavlja korisnu polaznu točku za svako buduće istraživanje koje će se baviti bilo opusom nekog pojedinog autora, bilo određenim vremenskim razdobljem, a najviše za daljnja ikonografska istraživanja u području stripa. Osim historiografskog i kataloškog doprinosa, cilj rada bio je i sumirati stilske odrednice nekih od najznačajnijih radova iz pojedinih razdoblja. Uz pomoć kratkih analitičkih pregleda moguće je uočiti i glavne pravce koji su pratili hrvatski strip od njegovog nastanka. Također, važne uloga pojedinih dnevnika i tjednika za popularizaciju stripa kod najšire publike u specifičnom povijesnom kontekstu također se pokazala presudnom u smislu kvantitete i kvalitete strip radova kroz čitavu povijest hrvatske strip scene. Nova istraživanja potrebna su kako bi se interpretirali i vrednovali opusi pojedinih crtača i scenarista, od kojih su se neki, poput Bednjanca i Lordanića, bavili povijesnom tematikom tijekom čitavog autorskog djelovanja. Osim toga, partizanski strip se ponovno potvrdio kao posebna tema na području historiografije hrvatskog stripa. Njegova žanrovska specifičnost i posebno mjesto u kontekstu svjetskog stripa (antifašistička borba prikazana u stripu) čini ga vrijednim dodatne klasifikacije i dublje analize u nekom posebnom radu.

Hrvatski strip u domaćoj popularnoj kulturi, kao masovni medij, najprisutniji je bio tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća. U tom razdoblju je nastao i najveći broj kvalitetnih strip radova od koji neki (navedeni u 5. poglavlju ovoga rada) predstavljaju i najviše likovne i scenarističke radove na području stripa. Iako strip danas nema isti značaj, te je čitanost i konzumacija stripova u 21. stoljeću doživjela nagli pad, ipak i danas postoje autori i čitatelji koji i dalje uživaju u specifičnim obilježjima medija stripa. Također, povijesne teme pokazale su se kao konstanta u hrvatskom stripu, od samog njegovog pojavljivanja prije Drugog svjetskog rata pa sve do danas, što govori ne samo o bogatom izvoru tema iz hrvatske povijesti, već i o brojnim mogućnostima stripa kao likovnog izraza koji ima mogućnost predočavanja i interpretacije kompleksnih povijesnih tema.

7. POPIS STRIPOVA

1. ZLATAREVO ZLATO – po romanu Augusta Šenoe, crtež: Andrija Maurović – Oko, Zagreb, 1936
2. ZRINSKI I FRANKOPAN – scenarij Branko Kovač, crtež: Walter Neugebauer – Mika Miš, Beograd, 1941
3. HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ – scenarij: S. R. Žrnovački (Stanko Radovanović), crtež: Walter Neugebauer – Zabavnik (ogledni broj), Zagreb, 1941
4. SEOBA HRVATA – KNEZ RADOSLAV – scenarij: S. R. Žrnovački (Stanko Radovanović), crtež: Andrija Maurović – Zabavnik, Zagreb, 1943
5. STALJINGRAD (nakon trećeg nastavka naslov promijenjen: PREKO RUSKE STEPE) – scenarij i crtež: Marijan Ebner – Vojnik, Zagreb, 1943
6. TOMISLAV – scenarij: S. R. Žrnovački (Stanko Radovanović), crtež: Andrija Maurović kasnije Toma Božić (Albert Kinert) – Zabavnik, Zagreb, 1944
7. GROB U PRAŠUMI – po dokumentarističkom romanu Zlatka Milkovića, scenarij: Franjo Fuis (prvi dio), Marcel Čukli (drugi dio), crtež: Andrija Maurović – Zabavnik, Zagreb, 1944
8. ČUVAJ SE SENJSKE RUKE – po romanu Augusta Šenoe, crtež: Albert Kinert – Pokret, Zagreb, 1944.
9. OSVAJAČI ZAPADA – scenarij: Marcel Čukli, crtež: Albert Kinert – Zabavnik, Zagreb, 1945.
10. CRVENI ORAČI – scenarij: Tristan Mor (pseudonim Nikše Fulgosija), crtež: Andrija Maurović – Horizontov zabavnik, Zagreb, 1945.
11. OPSADA – scenarij: Krešo Novosel, crtež: Andrija Maurović – Horizont, Zagreb, 1951.
12. PROTIV SMRTI – scenarij: Vicko Raspor, crtež: Andrija Maurović – Pioniri, Beograd 1951. (obustavljeno nakon 1. nastavka), Omladina, Beograd, 1954. (objavljeno u cjelini)
13. CVIJET U KAMENU – crtež: Andrija Maurović – Horizont, Zagreb, 1952.
14. BRODOLOMCI NA OTOKU MEGA – scenarij: Marcel Čukli, crtež: Andrija Maurović (strip dovršili Aleksandar Marks i Ico Voljevica)– Horizontov zabavnik, Zagreb, 1952.
15. NEZNANAC – scenarij: Nikša Fulgosi, crtež: Walter Neugebauer, Andrija Maurović, Aleksandar Marks, Julio Radilović Jules– Horizontov zabavnik, Zagreb, 1952.
16. PROPAST KAMEN-VRHA – scenarij: Nikša Fulgosi, crtež: Otto Reisinger – Petko, Zagreb, 1952.

17. HAJDUČKA PJESMA – scenarij: Simo Dubajić, crtež: Andrija Maurović – Plavi vjesnik, Zagreb, 1955.
18. KROZ MINULA STOLJEĆA (pet epizoda) – scenarij: Zvonimir Furtinger, crtež: Julio Radilović - Jules – Plavi vjesnik, Zagreb, 1956.
19. VELIKA ODLUKA – scenarij: Dragutin Zagorac i Slavko Koslav (pseudonim Slavka Komarice) crtež: Ješa Milanović – Plavi vjesnik, Zagreb, 1958.
20. IZ DREVNIH DANA – scenarij: I. Goričan, crtež: Julio Radilović - Jules – Modra lasta, Zagreb, 1959.
21. GOSPODAR ELEKTRIČNIH SILA – scenarij: Zvonimir Furtinger, crtež: Julio Radilović - Jules – Plavi vjesnik, Zagreb, 1960.
22. ČOVJEK KOJI JE VOLIO ZVIJEZDE – scenarij: Zvonimir Furtinger, crtež: Julio Radilović - Jules – Plavi vjesnik, Zagreb, 1960.
23. DEMONJA – po romanu Milana Nožinića, scenarij: Danko Oblak, crtež: Žarko Beker – Plavi vjesnik, Zagreb 1960.
24. ZAVIŠA (četiri epizode) – scenarij: Zvonimir Furtinger (prva epizoda potpisana pseudonimom Z.Gazić), crtež: Žarko Beker – Plavi vjesnik, Zagreb, 1960.
25. KURIR SA PSUNJA – po romanu Gabre Vidovića, scenarij: Norbert Neugebauer, crtež: Julio Radilović - Jules – Naša smotra, Zagreb 1960.
26. KAPETAN LEŠI – scenarij: Žika Mitrović i Nenad Brixy, crtež: Julio Radilović - Jules – Plavi vjesnik, Zagreb 1960.
27. GRIČKA VJEŠTICA – po romanu Marje Jurić Zagorke, scenarij: Norbert Neugebauer, crtež: Andrija Maurović – Večernji list, Zagreb, 1960.
28. RANKOV ODRED – scenarij: Mahmut Konjhodžić, crtež: Andrija Maurović – Plavi vjesnik, Zagreb 1961.
29. POPAST OFANZIVE BRAUN – Branko Karanović, Borivoj Dovniković, Mladi Zadrugar, Zagreb, 1962.
30. ČUVAJ SE SENJSKE RUKE – po romanu Augusta Šenoe, scenarij: Norbert Neugebauer, crtež: Andrija Maurović – Plavi vjesnik, Zagreb, 1962.
31. OBRUČ – Marcel Čukli, Zdenko Svirčić, Naša smotra, Zagreb, 1963.
32. IVO I BARBA NIKO (tri epizode) – scenarij: Rudi Aljinović, crtež: Andrija Maurović – Plavi vjesnik, Zagreb, 1963.
33. GUSARI NA ATLANTIKU – scenarij: Zvonimir Furtinger, crtež: Zdenko Svirčić – Plavi vjesnik, Zagreb, 1963.

34. MAJSTORIJE DRUGA SREĆKA . Mihajlo habul, Ivo Kušanić, 4. jul, Beograd, 1964. godine
35. DIN KOL – scenarij: Zvonimir Furtinger, crtež: Julio Radilović - Jules – Plavi vjesnik, Zagreb, 1964.
36. NEMIRNO MORE – scenarij: Mihajlo Kostadinov, crtež: Miodrag Đurđić – Nikad robom, Gornji Milanovac, 1965.
37. NIKOLA ŠUBIĆ ZRINJSKI – scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – edicija Nikad robom, Gornji Milanovac, 1965.
38. GUBEC - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – edicija Nikad robom, Gornji Milanovac, 1965.
39. PETRICA KEREMPUH - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – Zenit, Gornji Milanovac, 1966.
40. VRIJEME ODVAŽNIH – scenarij: Rudi Aljinović, crtež: Andrija Maurović – Strip magazin, Beograd 1966.
41. HEROJI SA GVOZDANSKOG - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – Nikad robom, Gornji Milanovac, 1966.
42. BITKA U PAŠKOJ UVALI - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – Nikad robom, Gornji Milanovac, 1966.
43. ZEKINA PUŠKA - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – Nikad robom, Gornji Milanovac, 1966.
44. U LEDENOJ PUSTINJI – scenarij: Zvonimir Furtinger, crtež: Zdenko Svirčić – Plavi vjesnik, Zagreb, 1966.
45. ČUVAJ SE SENJSKE RUKE – po romanu Augusta Šenoe, scenarij i crtež: Đorđe Lobačev – Politikin zabavnik, Beograd, 1967.
46. ISTINITE PRIČE O MALIM BORCIMA – Rudi Aljinović, Andrija Maurović, Kekec, 1967/68
47. DIVERZANTI – Marcel Čukli, Julio Radilović – Jules, Plavi vjesnik, zagreb, 1967./68.
48. MILJENKO I DOBRILA – scenarij: Srećko Eterović, crtež: Žarko Beker, Vjesnik, Zagreb, 1968.
49. SINOVI SLOBODE – scenarij: Josip Barković (po vlastitom romanu), crtež: Andrija Maurović – Modra lasta, Zagreb 1968.
50. DESET USKOČKIH ŠAJKI – scenarij i crtež: Mladen Trnski – Nikad robom, Gornji Milanovac, 1968.
51. SABLAST NAD MEDVEDGRADOM - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – edicija LALE, Gornji Milanovac, 1968.

52. IZLET U PROŠLOST (serijal ilustriranih povijesnih reportaža) – scenarij: A. Rudi (pseudonim Rudija Aljinovića), likovno oblikovanje: Andrija Maurović – Plavi vjesnik, Zagreb, 1968.
53. KNEZ RADOSLAV – ZA SUNCEM – scenarij: Stanko Radovanović, crtež: Hrvoje Radovanović – Nikad robom, Gornji Milanovac, 1969.
54. OPSADA - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – Nikad robom, Gornji Milanovac, 1969.
55. BARUN TRENK - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – ZOV, Zagreb, 1974.
56. PARTIZANI (Konvoj za El Shat) – scenarij: Đorđe Lebović (po jednu epizodu napisali Zvonimir Furtinger, Marcel Čukli i Ervin Rustemagić), crtež: Julio Radilović - Jules – Eppo, Haarlem, Nizozemska, 1976. (prva epizoda: EKS almanah, Gornji Milanovac 1975.
57. MEĆAVA – Ivica Bednjanec, Nikad robom, Gornji Milanovac, 1977.
58. ŠUMA SMRTI - – Ivica Bednjanec, Nikad robom, Gornji Milanovac, 1977.
59. BABIN ZUB – Ivica Bednjanec, Nikad robom, Gornji Milanovac, 1977.
60. JADRANSKI VUKOVI – Ivica Bednjanec, Nikad robom, Gornji Milanovac, 1977.
61. PRVA BITKA – Ivica Bednjanec, Nikad robom, Gornji Milanovac, 1978.
62. MARTIN IZ ZAGREBA, MARTIN U ZAGREB – scenarij: Marija Šercer, crtež: Julio Radilović – Jules – Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1980-ih .
63. SAVEZNICI – Ivica Bedanjanec, Naš strip, Zagreb, 1983.
64. NEMOĆNA DIVIZIJA - scenarij i crtež: Ivica Bednjanec – Politikin zabavnik, Beograd, 1985.
65. NEIZVJESTAN LOV – scenarij i crtež: Stanko Bešlić – Zimski zabavnik-Male novine, Sarajevo, 1985.
66. NA SUPROTNIM STRANAMA – scenarij: Zvonimir Furtinger, crtež: Stanko Bešlić – Politikin zabavnik, Beograd, 1985.
67. SLAVENSKI APOSTOLI I PROSVJETITELJI ĆIRIL I METOD – scenarij: Dubravko Horvatić, crtež: Radovan Devlić, kolor Igor Kordej, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.
68. IZDAJNIK – scenarij i crtež: Željko Lordanić – Patak, Slavonska Požega, 1986.
69. SISAK MOJ GRAD – scenarij: Đurđica Vuković, Branko Golić, Mladen Merzel, crtež: Julio Radilović – Jules – Centar za kulturu “Vladimir Nazor”, Sisak, 1987.
70. DOLAZAK HRVATA – po romanu Ksavera Šandora Đalskog, scenarij i crtež: Željko Lordanić – Modra lasta, Zagreb, 1988.

71. ZLATAREVO ZLATO – po romanu Augusta Šenoae, scenarij i crtež: Radovan Devlić – Večernji list, Zagreb, 1989.
72. ČARUGA– scenarij i crtež: Adam Ćurđinjaković, KIC Privlačica, Privlaka, 1990.
73. VUCI – po romanu Milutina Cihlara Nehajeva, scenarij: Avenka Žurić, crtež: Željko Lordanić – Modra lasta, Zagreb, 1991.
74. PROT PICTURES (serijal satiričkih stripova u jednoj tabli) – scenarij i crtež: Dubravko Mataković – premijerno izlazilo u Slobodnoj Dalmaciji (Split), Panorami (Zagreb), Patku (Zagreb), 1991.
75. SVI VOŽDOVI LJUDI – scenarij i crtež: Ninoslav Kunc – Patak, Zagreb, 1991.
76. BALKANSKA NOVOGODIŠNJA RAPSODIJA – scenarij i crtež: Edvin Biuković – Patak, Zagreb, 1991.
77. GRGA – scenarij i crtež: Ico Voljevica – dnevna humoristično-satirična pasica, Večernji list, Zagreb, 1991. i nadalje
78. E MOJ DARWINE – scenarij i crtež: Srećko Puntarić - Felix – dnevna humoristično-satirična pasica, Vjesnik, Zagreb, 1991. i nadalje
79. BEZ NASLOVA – scenarij i crtež: Dinko Žibrat, Vjesnik, Zagreb, 1991.
80. BAN JELAČIĆ– scenarij i crtež: Adam Ćurđinjaković, Produkcija “ART”, Privlaka, 1991.
81. VATRENO PRANJE – scenarij: Miki (pseudonim Miljenka Horvatića), crtež: Joakim Dabo – Dasa (pseudonim Esada Ribića) – Plavi zabavnik, Zagreb, 1992.
82. BALKANSKA NOVOGODIŠNJA RAPSODIJA – scenarij i crtež: Edvin Biuković – Patak, Zagreb, 1991.
83. PRIČA O KACIGI – scenarij i crtež: Radovan Devlić – Plavi zabavnik, Zagreb, 1992.
84. MUDRACI – scenarij i crtež: Štef Bartolić – Plavi zabavnik, Zagreb, 1992.
85. SAVJEST – scenarij: Brajen Dragičević, crtež: Goran Sudžuka – Plavi zabavnik, Zagreb, 1992.
86. ČISTAČI – scenarij: Miki (pseudonim Miljenka Horvatića), crtež: Cal (pseudonim Mario Kalodera) – Plavi zabavnik, Zagreb, 1992.
87. MUDRACI – scenarij i crtež: Štef Bartolić – Plavi zabavnik, Zagreb, 1992.
88. POVRATAK FABIJANA LATINOVICZA – scenarij i crtež: Radovan Devlić – Plavi zabavnik, Zagreb, 1992.
89. SUPERHRVOJE – scenarij i crtež: Nikola Listeš uz suradnju Siniše Ercegovca – Slobodna Dalmacija, Split, 1992.

90. ZMAJ OD BOSNE – po romanu Josipa Eugena Tomića, scenarij i crtež: Željko Lordanić – Plavi zabavnik, Zagreb, 1992.
91. STROSSMAYER– scenarij: Darko Macan, crtež: Radovan Devlić i Dušan Gačić, Biskupijski pastoralni centar đakovačke i srijemske biskupije i Glas koncila, Zagreb, 1993.
92. VARAŽDIN – scenarij: Miljenko Horvatić, crtež: Radovan Devlić, “Garestin”, Varaždin, 1993.
93. SINJSKA ALKA – scenarij i crtež: Miljenko Romić – Slobodna Dalmacija, Split, 1994.
94. PETAR KREŠIMIR IV. – scenarij i crtež: Željko Lordanić, Modra lasta, Zagreb, 1994.
95. BORNA – JESEN AVARA – scenarij i crtež: Boris Talijančić, Školske novine, Zagreb, 1996.
96. BORNA – GODINA KONJA – scenarij i crtež: Boris Talijančić, IKOMOT, Zagreb
97. PETAR SVAČIĆ – scenarij i crtež: Željko Lordanić – Modra lasta, Zagreb, 1997.
98. ŠTEFI I DIDA- VUKOVAR – scenarij i crtež: Oliver Pezo – autorsko izdanje, Dubrovnik, 1998.
99. MAJSTOR RADOVAN (serijal Znameniti Hrvati u svjetskoj povijesti) – scenarij i crtež: Dušan Gačić – Modra lasta, Zagreb, 1999.
100. LJUBAV U ZADRU – scenarij i crtež: Željko Lordanić – Modra lasta, Zagreb, 2000.
101. KRŠANOV IZBOR – scenarij i crtež: Željko Lordanić – Modra lasta, Zagreb, 2001.
102. DOMAGOJ – scenarij i crtež: Željko Lordanić – Modra lasta, Zagreb, 2002.
103. NOVE OLUJE – scenarij i crtež: Željko Lordanić – Modra lasta, Zagreb, 2002.
104. TRPIMIROV GRADITELJ – scenarij i crtež: Željko Lordanić – Modra lasta, Zagreb, 2003.
105. BITKA KOD SSKA 1593– scenarij: Krešimir Zimonić, crtež: Dušan Gačić, Matica hrvatska Sisak, Sisak, 2003.
106. UROTA ZRINSKO-FRANKOPANSKA– scenarij: Đurđa Biočić (prema motivima Eugena Kumičića), crtež: Alem Biočić, Spiritus movens, Kutina, 2006.
107. SVETI ROKO – scenarij: Sonja Tomić, crtež: Roko Idžojić, Virovitica: Mikešland
108. NERETLJANSKI RATNIK – scenarij: Milko Peko, crtež: Boris Talijančić, Stripforum, Zagreb, 2013.
109. DOMOVINSKI RAT U STRIPU – Razni autori, Stripforum, Zagreb, 2014.
110. 1573. – Nik Titanik, Nik Titanik Studio, Zagreb, 2019.

LITERATURA

- Rudi Aljinović, „Strip u Hrvatskoj – Zaboravljeno desetljeće“, u: *Strip revija* 1 (2009a), str. 88-112
- Rudi Aljinović, „Neznančeva priča“. U: *Neznanac*, Mladen Novaković, Zagreb: Stripforum, 2009b, str. 65-68
- Rudi Aljinović, „Strip u Hrvatskoj 1941 – 1945“ U: *Strip revija* 6 (2011a), str. 87-119
- Rudi Aljinović, „Zabavnik (1943 – 1945) – Tračak vedrine u tmurnom vremenu“ U: *Strip revija* 7 (2011b), str. 65-111
- Rudi Aljinović, „Walterov pogled na strip“. U: *Stripovi Waltera Neugebauera*, (ur.) Mladen Novaković, Zagreb: Stripfoum, 2011c, str. 77-80
- Rudi Aljinović i Mladen Novaković, *Kad je strip bio mlad* Zagreb: Stripforum, 2012a
- Rudi Aljinović i Mladen Novaković, *Žarko Beker*, 2012b URL: <http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/beker-zarko/> (pregledano 25. veljače 2020.)
- Rudi Aljinović i Mladen Novaković, *Nikša Fulgosi*, 2012c URL: <http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/fulgosi-niksa/> (pregledano 25. veljače 2020.)
- Rudi Aljinović i Mladen Novaković, *Zvonimir Furtinger*, 2012d, URL: <http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/furtinger-zvonimir/> (pregledano 25. veljače 2020.)
- Bart Beatty, *Comics versus Art* Toronto: University of Toronto Press, 2012.
- Slavko Draginić i Zdravko Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa* Novi Sad: Štamparija Forum, 1986.
- Slavko Draginić, „Strip u Hrvatskoj“. U: *Hrvatski poslijeratni strip*, (ur.) Veljko Krulčić, Pula: Istarska naklada, 1984., str. 5-20
- Frano Dulibić, „Prije stripa“. U: *Andrija Maurović – poznato i nepoznato*, katalog izložbe (ožujak – travanj), (ur.) Frano Dulibić i Darko Glavan), Zagreb: Klovićevi dvori, 2007., str. 9-44
- Frano Dulibić, „Adolescentsko sazrijevanje uz stripove Ivice Bednjanca“. U: *Osmoškolci*, (ur.) Jurica Kladušan i Darko Bednjanec, Zagreb: Stripforum, 2011., str. 353-355
- Frano Dulibić, *Walter Neugebauer, katalog izložbe* (30.1.2013.-03.03.2013.) Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013.
- Will Eisner, *Comics and Sequential Art*, SAD: Poorhouse press, 1985.
- Darko Glavan, „U skladu i protiv prirode ili nadničar koji je stvorio visoku umjetnost“. U: *Andrija Maurović – poznato i nepoznato, katalog izložbe* (ožujak - travanj), (ur.) Frano Dulibić i Darko Glavan, Zagreb: Klovićevi dvori, 2007., str. 47-74

- Thierry Groensteen, „The Impossible Definition“ U: *A Comics Studies Reader*, (ur.) Jeet Heer i Kent Worcester Mississippi: University Press of Mississippi, 2009., str. 124-131
- Robert C. Harvey, "Comedy at the Juncture of Word and Image". U: *The Language of Comics: Word and Image*, (ur.) Robin Varnum i Christina T. Gibbons, Mississippi: University Press of Mississippi, 2001., str. 75–96
- Robert C. Harvey, "How Comics Came to Be: Through the Juncture of Word and Image from Magazine Gag Cartoons to Newspaper Strips, Tools for Critical Appreciation plus Rare Seldom Witnessed Historical Facts." U: *A Comics Studies Reader*, (ur.) Jeet Heer i Kent Worcester, Mississippi: University Press of Mississippi, 2009., str. 25-45
- Walter Herdeg i David Pascal, *The Art of the Comic Strip* Zurich: The Graphis Press, 1974.
- Vera Horvat Pintarić, *Maurović* Zagreb: Galerija Nova, 1977.
- Vera Horvat Pintarić, „Autorski strip zagrebačke škole“. U: *Kultura* 28 (1975.), str. 129-173
- Veljko Krulčić, „Andrija Maurović – Nepretenciozni genije“ U: *Maurović*, (ur.) Veljko Krulčić, Pula: Istarska naklada, 1986.
- Veljko Krulčić, „Kuriozitet ili nakladnički eksces – „Demonja“ anno Domini 1968.“ U: *Demonja – Oblak, Beker, Sinovčić*, (ur.) Veljko Krulčić, Zagreb: ART 9, 2013.
- Ivana Kukić Rukavina, „Najstripičniji roman u hrvatskoj književnosti“ U: *Jurij Pavlović Lobačev: Čuvaj se senjske ruke – Po Augustu Šenoi*, (ur.) Mislav Bilović i Veljko Krulčić, Zagreb: Vedis, 2011.
- Darko Macan, *Hrvatski strip 1945.-1954. kao povijesni izvor*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1993.
- Darko Macan, „Ideološko istrebljivanje „korova““ U: *Strip revija* 2 (2009.), str. 112-120
- Darko Macan, „Ninu ljubi, a Jasnom se ženi ili: čekajući da se sagradi škola koja će se zvati po Ivici Bednjancu“. U: *Osmoškolci*, (ur.) Jurica Kladušan i Darko Bednjanec, Zagreb: Stripforum, 2011., str. 10-15
- Zvonko Maković, „Jules“ U: *Kroz minula stoljeća*, (ur.) Žarko Taraš, Zagreb: Prosvjeta, 1986.
- Andrea Matošević, „Hrvatski strip 1990-ih: Etnološki aspekti“, *Etnološka tribina*, 34-35(27-28), 2005., str. 77-89. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/27568> (pregledano: 25. veljače 2020.)
- Robert McCloud. *Understanding Comics: The Invisible Art*. Princeton: Kitchen Sink Press, 1993.
- Mladen Novaković, „Riječ, dvije urednika“ U: *Strip revija* 1 (2009.), str. 1
- Mladen Novaković, „Predgovor“. U: *Stripovi Waltera Neugebauera*, (ur.) Mladen Novaković, Zagreb: Stripfoum, 2011., str. 77-80
- Mladen Novaković (ur.) *Hrvatski antifašistički strip* Zagreb: Stripforum, 2012.

Mladen Novaković, „Samozatajni majstor hrvatskog stripa“. U: *Zdenko Svirčić – Strip*, (ur.) Mladen Novaković, Zagreb: Stripforum, 2013., str. 7

Mladen Novaković, *Neretljanski ratnik*, 2013., URL:
<http://www.stripforum.hr/izdavastvo/posebna-izdanja/neretljanski-ratnik/> (pregledano 25. veljače 2020.)

Richard D. Olson, „Say! Dis Is Grate Stuff: The Yellow Kid and the Birth of the American Comics“. U *Syracuse University Library Associates Courier* sv. 28, br. 1, (ur.) Mary Beth Hinton, 1993., str. 19-34

Nataša Puljašić i Ivana Vučemilović-Grgić, „Jovan Stanislavljević Čaruga“. U: *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, sv. 2, br. 2., 2011., str. 77.-81.

Marin Radišić „Crtačka superiornost Svirčićeva realističkog pristupa“. U: *Zdenko Svirčić – Strip*, (ur.) Mladen Novaković Zagreb: Stripforum, 2013., str. 11

Bogdan Tirnarić, „Majstorova senka“. U *Pitanja* 10 (XI), 1979. str. 11

Krešimir Zimonić, „Bednjanec“. U: *4. salon jugoslavenskog stripa – Vinkovci '88*, (ur.) Dubravko Mataković, Vinkovci: Omladinski kulturni centar, 1988. str. 20-25

Zdravko Zupan, „Ivo Kušanić: slikar i karikaturista koji je maštao da postane crtač stripova“. U: *Kušanić – Stripske majstorije Ive Kušanića*, (ur.) Tamburić, Živojin. Beograd: Colorgrafx, 2015. str. 1-7